ประวัติสุนทรภู่

พระนิพนธ์

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

นิราศเมืองแกลง

ของ

สุนทรภู่

และ

ประวัติเมืองแกลง

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

089.95911
พ 717 ส

นางสำลี เกิดลาภผล

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๗ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๓๓

ประวัติสุนทรภู่

พระนิพนธ์

สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พิมพ์ครั้งแรก	สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โปรดให้พิมพ์ ในงานฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ทัศ	พ.ศ. ๒๔๖๕
พิมพ์ครั้งที่ยี่สิบแปด (๑๐๐๐ เล่ม)	ในงานฌาปนกิจศพ นางสำลี เกิดลาภผล	พ.ศ. ๒๕๑๑

นิราศเมืองแกลง

ของ

สุนทรภู่

พิมพ์ครั้งแรก	โรงพิมพ์ครูสมิท บางคอแหลม พิมพ์จำหน่าย	พ.ศ. ๒๔๑๗
พิมพ์ครั้งที่สิบสาม (๑๐๐๐ เล่ม)	ในงานฌาปนกิจศพ นางสำลี เกิดลาภผล	พ.ศ. ๒๕๑๑

ประวัติเมืองแกลง

พิมพ์ครั้งแรก (๑๐๐๐ เล่ม)	ในงานฌาปนกิจศพ นางสำลี เกิดลาภผล	พ.ศ. ๒๕๑๑

พิมพ์ที่ ร.พ. ชวนพิมพ์ ๑๑๒-๑๑๖ ถนนบริพัตร สำราญราษฎร์ พระนคร โทร. ๘๑๐๕๔๑

นายชวน ศรสงคราม ผู้พิมพ์โฆษณา ๒๕๑๑

เลขห้องชม

เลขหมู่ 089.95911 พ๑๑๔ ส

เลขทะเบียน ๖ ๓๐ ร. ศฟ๖๐ ๓๐๔๗

คำนำ

ในงานฌาปนกิจศพ **นางสำลี เกิดลาภผล** ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กำหนดงานวันที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ นายสนา เกิดลาภผล ผู้เป็นบุตร ได้มาติดต่อกรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง ประวัติสุนทรภู่ พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับนิราศเมืองแกลง ของสุนทรภู่ และขอให้เจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร เรียบเรียงประวัติเมืองแกลง เพื่อตีพิมพ์รวมไว้ในเล่มนี้ด้วย กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้พิมพ์ได้

ประวัติสุนทรภู่นี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์ขึ้นเพื่อให้พิมพ์รวมกับเสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร ซึ่งเป็นบทนิพนธ์ของสุนทรภู่ แจกในงานฉลองพระชันษาครบ ๖๐ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นครั้งแรก ต่อมาได้ทรงแก้ไขบ้างเล็กน้อย แล้วพิมพ์ไว้ในเบื้องต้นหนังสือพระอภัยมณีเล่ม ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ต่อมาได้พิมพ์อีกหลายครั้ง ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๘๕ นายธนิต อยู่โพธิ์ ได้ทำเชิงอรรถและบันทึกเพิ่มเติมตามหลักฐานเท่าที่สอบสวนได้ใหม่ โดยได้จากหนังสือรำพันพิลาป ที่นายเอิบ ราชสมบัติ บุรานนท์ นำมามอบให้แก่หอสมุดแห่งชาติ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ แล้วได้พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพ ร.ต.อ. ขาว กำจรไพรินทร์ สังขวาสี และต่อมาได้พิมพ์อีกหลายครั้ง เนื่องจากมีผู้สนใจในเรื่องราวของสุนทรภู่มาก ครั้นถึง พ.ศ. ๒๕๐๗ นายธนิต อยู่โพธิ์ ได้แก้ไขเพิ่มเติมเชิงอรรถใหม่อีกครั้งหนึ่ง ได้พิมพ์ไว้ในหนังสือพระอภัยมณีภาคจบ

บริบูรณ์ ซึ่งกรมศิลปากรชำระเพิ่มเติม และที่พิมพ์ในเล่มนี้ ได้พิมพ์ตามที่แก้ไขเพิ่มเติมใหม่

เรื่องนิราศเมืองแกลงนั้น สุนทรภู่เห็นจะแต่งเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๕๐ เมื่อครั้งออกไปหาบิดาที่เมืองแกลง เป็นนิราศเรื่องแรกที่สุนทรภู่แต่ง พิเคราะห์เรื่องราวที่ปรากฏในนิราศ ประกอบกับศักราชปีเกิดของสุนทรภู่ ดูเหมือนเมื่อแต่งนิราศเมืองแกลง อายุจะราวสัก ๒๐ ปี กล่าวในนิราศว่ามีศิษย์ติดตามไปด้วย ๒ คน ข้อนี้ส่อให้เห็นว่า ในเวลานั้นสุนทรภู่ท่านองจะมีชื่อเสียงในการแต่งบทกลอนอยู่แล้ว จึงมีผู้ฝากตัวเป็นศิษย์

ส่วนประวัติเมืองแกลงนั้น นางพัฒนี สุทธิวรรณ วิทยากรตรี แผนกอักษรศาสตร์และวรรณคดี กรมศิลปากร ได้ค้นคว้าเรียบเรียงขึ้น

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่ง นายสนา เกิดลาภผล ได้จัดบำเพ็ญอุทิศแด่ นางสำลี เกิดลาภผล เป็นมาตุปัฏฐานธรรม ตลอดจนให้พิมพ์หนังสืออันมีค่าออกเผยแผ่เป็นกุศลวิทยาทาน ขออำนาจกุศลทั้งนี้จงเป็นปัจจัยดลบันดาลให้ นางสำลี เกิดลาภผล ผู้วายชนม์ ประสบแต่อิฏฐคุณมนุญผล เสวยสุขสมบัติในสุคติสัมปรายภพ สมดังเจตจำนงของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๒๕ ธันวาคม ๒๕๑๐

นางสำลี เกิดลาภผล

ชาตะ ๒๔๒๓ – มรณะ ๒๕๑๐

สิริอายุ ๗๗ ปี

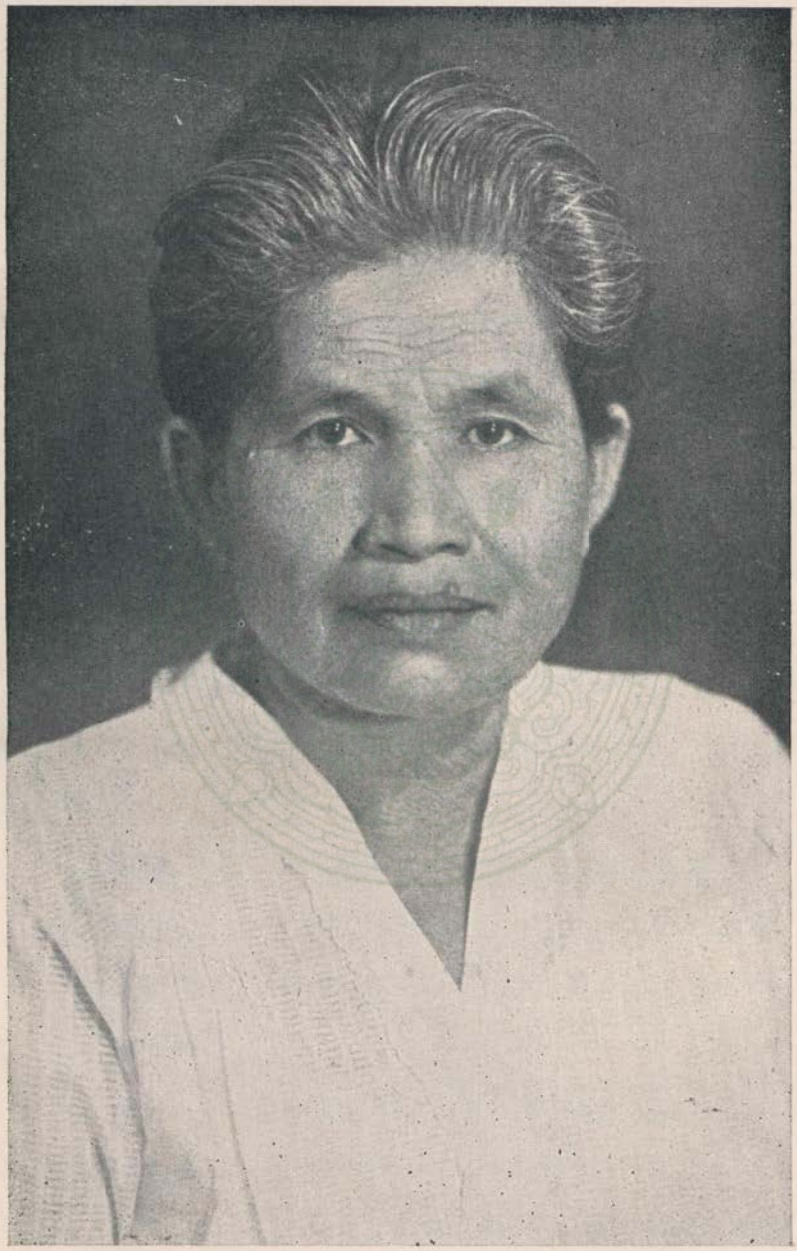

ประวัติ

นางลำดี เกิดลาภผล เกิดเมื่อวันอังคารเดือน ๑๒ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๒๓ ที่ตำบลทางเกวียน อำเภอแกลง จังหวัดระยอง เป็นบุตรสาวคนที่สองของขุนแพ่ง นางมุก ซึ่งมีบุตรสาวสองคนเท่านั้น คนหัวปีชื่อนางโหมด จันทรัสมิ์ เวลานี้ยังอยู่ที่ตลาดสามย่าน อำเภอแกลง จังหวัดระยอง

นางลำดีได้สมรสกับนายเห่ง เกิดลาภผล นายเห่งผู้นี้เป็นบุตรชายของนางเกี่ยกับนายย่องตั้น แซ่หลิม และเป็นหลานของเจ้าสัวเช้า แซ่ตันกับนางจ้อยแห่งบ้านตลาดบางกะจะ อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี

เมื่อฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรีนางเกี่ยและสามีพะพครอบครัวหนีมาอยู่ที่ตลาดเมืองแกลง ต่อมานางลำดีจึงได้สมรสกับนายเห่ง ได้มีบุตรธิดา ๖ คน คือ

๑. นางบุหงา ศรีเขียว (สมรสกับนาวาโทสุวรรณ ศรีเขียว)

๒. นายสนา เกิดลาภผล (สมรสกับนางประยูรศรี สัณฑมาศ)

๓. ร.อ. สนอง เกิดลาภผล เวลานี้ถึงแก่กรรมแล้ว (สมรสกับนางกฤษณา ชัยมงคล)

๔. นายสนั่น เกิดลาภผล (สมรสกับนางศรีพันธุ์ ชมธน)

๕. น.ส. ลำเนา เกิดลาภผล ถึงแก่กรรมแล้ว

๖. นางพัฒนา พยัคฆประการณ์ (สมรสกับนายเสนอ พยัคฆประการณ์)

นางสำลีได้กำพร้าบิดามารดาตั้งแต่อายุยังเยาว์มาก จึงได้อาศัยอยู่กับน้าหญิง ชื่อย่าง น้าย่างผู้นี้เป็นภรรยาของหลวงวิชิตภักดี ผู้พิพากษาประจำเมืองแกลงในขณะนั้น ซึ่งภายหลังเมืองแกลงถูกยุบได้เลิกศาลโอนไปเป็นเขตศาลจังหวัดระยอง หลวงวิชิตภักดีผู้นี้ได้ย้ายไปอยู่จังหวัดระยอง และต่อมาได้ย้ายไปเป็นผู้พิพากษาศาลจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ รับบำนาญแล้วถึงแก่กรรมที่นั่น

นางสำลี เกิดลาภผล เป็นผู้เลื่อมใสยึดมั่นในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ได้ไปวัดทำบุญทุกวันพระ ได้บริจาคทรัพย์บำรุงวัดอยู่เป็นนิจศีล ถ้าผู้ใดไร้กำลังทรัพย์ต้องการอุปสมบทก็ยินดีจัดการอุปสมบทให้เสมอ ๆ แม้จะอ่านหนังสือไม่ออกก็มีความจำเป็นเลิศ จำเรื่องอิเหนา เรื่องพระอภัยมณี ชาดกต่าง ๆ ชนิดว่าปากเปล่าไม่ผิดเพี้ยน ยามว่าง ๆ ได้เล่าให้ลูก ๆ ฟังเพลิดเพลินและได้รับความรู้ดีมาก

ใน พ.ศ. ๒๕๐๓ ได้ทำการอุปสมบทบุตรชายคนโตที่วัดพลงช้างเผือก อำเภอแกลง จังหวัดระยอง

นางสำลีได้เริ่มป่วยเป็นมะเร็งที่มดลูก ก่อนถึงแก่กรรมประมาณ ๓ ปี ได้เข้ารักษาที่โรงพยาบาลศิริราช ทำการผ่าตัด ๒ ครั้ง ไม่สามารถรักษาให้หาย ในที่สุดได้ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๐ สิริอายุได้ ๗๗ ปี

ได้ตั้งศพบำเพ็ญกุศลที่วัดประยูรวงศ์ จังหวัดธนบุรี มีท่านที่เคารพได้กรุณาเป็นเจ้าภาพสวดพระอภิธรรมให้ คือ

๑. คณะผู้พิพากษาศาลแพ่ง

๒. คณะเทศบาลเมืองสมุทรสงคราม

๓. คณะญาติมิตรจากจังหวัดจันทบุรี

๔. ข้าราชการและนายกเทศบาลสมุทรสงคราม

๕. คณะเตรียม ม.ธ.ก. รุ่น ๗

๖. นายละออ พูลสวัสดิ์ และญาติ

บรรดาบุตรหลานของคุณแม่ลำดีขอกราบขอบพระคุณท่านเจ้าภาพทุกท่านดังกล่าวไว้ ณ ที่นี้ด้วย

รำลึกถึงแม่

เมื่อลูก ๆ ยังเล็กมากคนหัวปีอายุเพียง ๑๔ ปี คุณพ่อก็ได้ถึงแก่กรรมไปในเวลานั้น ครอบครัวอยู่ที่ตลาดสามย่านเป็นที่ตั้งอำเภอแกลง ยังเป็นป่าเป็นส่วนมาก ความเสียใจย่อมมีแก่ลูก ๆ แต่จะมากน้อยเพียงใดก็เป็นเพียงภาษาเด็กและเป็นเวลานานมาแล้ว คุณแม่พร้อมด้วยลูก ๆ ๖ คน ท่านมิได้ย่อท้อแม้จะขาดคุณพ่อ คุณแม่ทำการค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ มีนาให้ลูกนาเช่าทำและออกเงินตกข้าว และมีรายได้จากห้องเช่าได้ไม่มากนัก ได้พยายามเลี้ยงลูกให้การศึกษาแก่ลูกทุกคน ยามฤดูเก็บเกี่ยว คุณแม่แต่ผู้เดียวได้ออกท้องทุ่งเก็บค่าเช่าและข้าวที่ให้เขากู้ไป แล้วจ้างเกวียนบรรทุกมาฝากไว้ตามโรงสีและยุ้งข้าวของบ้าน เนื่องจากคุณแม่เป็นคนเก่าแห่งเมืองแกลงเป็นที่นับถือของผู้ยืมและลูกนาจึงได้รับความสะดวก แต่ก็ลำบากมิใช่เล่น บางครั้งคุณแม่พาลูกไปด้วยการเดินผ่านทุ่งกว้างในฤดูแล้งนั้นอากาศร้อนมากและต้องเดินนาน คุณแม่เหนื่อยเหงื่อเต็มตัว เวลานั้นอายุราว ๕๐ ปี ท่านมิได้ย่อท้อ เมื่อถึงบ้านที่ไปเก็บก็ต้องหาคนตวงข้าวบรรทุกแล้วควบคุมมา วันหนึ่ง ๆ ได้เพียงรายเดียวต้องทำทุกวันมิได้พักผ่อน กลับถึงบ้านก็ค่ำแล้ว บางวันก็มิได้ไปต้องดูแลข้าวของสินค้าและสั่งสอนลูกซึ่งส่วนมากก็ตักเตือนลูกชายเพราะมีถึง ๓ คน กำลังซนให้เล่าเรียนท่องหนังสือ บางวันก็อาบน้ำทาขมิ้นคอยดูอนามัยให้ทุกคน คุณแม่เป็นผู้เห็นกาลไกลยังได้จับจองที่ดินทำสวนยางพาราและหาซื้อที่นาเพิ่มขึ้น จึงทำให้มีฐานะจัด

ส่งลูกเข้าเรียนในกรุงเทพ ฯ และให้เข้าเรียนสูงขึ้นจนลูกชายสำเร็จปริญญาจากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งขณะนี้เข้ารับราชการเป็นผู้พิพากษาในกระทรวงยุติธรรมถึง ๒ คน อีกคนสำเร็จโรงเรียนนายร้อย จ.ป.ร. รับราชการเป็นนายทหาร ส่วนลูกหญิงสุดท้องสำเร็จวิชาการเรือนเข้ารับราชการ ขณะนี้เป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนการช่างสตรีสมุทรสงคราม เมื่อเด็กลูก ๆ จะลืมเสียมิได้ที่จะกล่าวว่าคุณแม่มีความรักลูกทุกคน ยามจะนอนคุณแม่ได้เล่าเรื่องต่าง ๆ ส่วนมากชอบเล่าเรื่องพระอภัยมณี ว่าเป็นกลอนเหมือนกับอ่านหนังสือ ซึ่งความจริงท่านมิเคยอ่านเพราะท่านอ่านไม่ออก สอบถามท่านว่าเหตุใดจึงจำได้และรู้เรื่อง ท่านบอกว่าตอนท่านเด็กๆ คุณพ่อคุณแม่ของท่านชอบให้ทาสมานั่งอ่านให้ฟัง และท่านได้ฟังด้วยจดจำได้ และด้วยเหตุนี้ท่านจึงแนะนำการจดจำให้แก่ลูก ๆ เป็นประโยชน์แก่การเล่าเรียนแก่ลูกทุก ๆ คน

คุณแม่มีใจอารีเผื่อแผ่แก่ญาติ ๆ ทุกฝ่ายคอยอุดหนุนจุนเจือเสมอ ชอบไปวัดทำบุญ และรับอุปสมบทให้เมื่อมีผู้ต้องการเป็นนิจศีลและเป็นห่วงลูกมาก แม้ลูกต่างไปรับราชการต่างจังหวัดไกล ๆ ก็ยังติดตามไปดูแลเยี่ยมเยียน เดี๋ยวไปจังหวัดโน้นเยี่ยมลูกชายลูกหญิง ๕–๖ เดือนแล้ว ก็มาเยี่ยมคนนี้อยู่อย่างนั้น ตอนท่านป่วยท่านก็พยายามระงับใจมิได้โวยวาย มีความอดทนเข้ารับการผ่าตัดถึง ๒ ครั้ง แต่เหลือความสามารถของแพทย์ เมื่อคุณแม่จากไปในวินาทีแรก ลูก ๆ ก็เฝ้าแต่เศร้าโศกและรู้สึกเป็นการสูญเสียสิ่งที่รักและเคารพเป็นความเสียใจอย่างที่สุดจะกล่าวเป็นคำพูดได้

ตอนคุณพ่อถึงแก่กรรมลูกยังเด็กยังไม่มีความนึกคำนึงมากนัก ในระยะคุณแม่ถึงแก่กรรมนี้ลูกทุกคนต่างเป็นผู้ใหญ่ จึงรู้สึกว่าเหว่ขาดที่รักและเคารพไปอย่างไม่มีวันได้พบท่านอีก ขอให้ดวงวิญญาณของท่านจงไปสู่สุคติด้วยเถิด.

จากลูกทุกคน

ประวัติสุนทรภู่[๑]

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

---

๑. ตอนก่อนรับราชการ

พระสุนทรโวหาร (ภู่) ซึ่งคนทั้งหลายเรียกกันเป็นสามัญว่า "สุนทรภู่" นั้น เกิดในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้นค่ำ ๑ ปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๕๘ เวลาเช้า ๒ โมง (ตรงกับวันที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๒๙) มีผู้รู้ตำราโหราศาสตร์ ได้ผูกดวงชาตาของสุนทรภู่ไว้ดังนี้

---

(๑) *ประวัติสุนทรภู่ที่พิมพ์นี้ นายธนิต อยู่โพธิ์ (ซึ่งปัจจุบันดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากร) ได้ทำเชิงอรรถและทำบันทึกเพิ่มเติมฉบับเดิมของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพไว้ และพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ ฉะนั้น ในการพิมพ์ครั้งหลังมา จึงจัดให้พิมพ์อักษรต่างขนาดกัน คือ (ก) ตัวเรื่องประวัติสุนทรภู่ อันเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ให้พิมพ์ด้วยตัวธรรมดา (ข) เชิงอรรถที่ทรงไว้แต่เดิมให้พิมพ์ด้วยตัวธรรมดาเหมือนกัน (ค) เชิงอรรถและข้อความเพิ่มเติมในเรื่องของนายธนิต อยู่โพธิ์ ให้พิมพ์ด้วยตัวจิ๋ว เชิงอรรถและข้อความเพิ่มเติมบางตอนที่ตีพิมพ์ในครั้งนี้ นายธนิต อยู่โพธิ์ ได้แก้ไขใหม่ หลังจากที่ได้ให้เจ้าหน้าที่ชำระเรื่องพระอภัยมณี ภาคจบบริบูรณ์ เล่ม ๓–๔ แล้วมอบให้สำนักพิมพ์ก้าวหน้าจัดพิมพ์จำหน่ายเผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘*

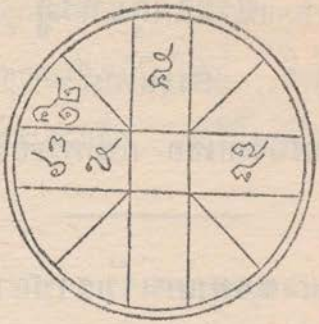

จะต้องอธิบายความนอกเรื่องประวัติ เผื่อผู้ที่ยังไม่รู้เรื่องดวงชาตาแทรกลงครั้งนี้ก่อน อันการทำดวงชาตานั้น คือ จดจำจักรราศีที่สถิตของดวงอาทิตย์และดาวพระเคราะห์ต่าง ๆ ในขณะเวลาเกิด เป็นวิธีมีมาเก่าแก่แต่ดึกดำบรรพ์[๑] ดวงชาตามีที่ใช้ในกิจการหลายอย่าง คือ อย่างหนึ่ง ถ้าจะกำหนดเวลาฤกษ์ยามทำการให้เป็นสิริมงคลแก่ผู้ใด โหรย่อมเอาดวงชาตาของผู้นั้น มาสอบสวนเลือกเวลาอันพระเคราะห์โคจรสู่จักรราศี ซึ่ง

---

(๑) พวกโหรในกรมโหรหลวงแต่โบราณกาลมา ย่อมมีหน้าที่สำคัญเป็นงานประจำปีอยู่อย่างหนึ่งคือ ต้องทำปฏิทิน เรียกว่าปฏิทินโหร โหรต้องทำกันหลายคน แล้วเอามารวมกัน เมื่อถูกต้องตรงกันดีแล้วทุกคน จึงจะจดลงเป็นปฏิทินสำหรับใช้ในปีนั้นต่อไป ส่วนสำคัญของปฏิทินโหร ก็คือบอกว่า ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และดวงพระเคราะห์อื่น ๆ ได้โคจรหรือสถิตอยู่ในจักรราศีไหน ณ วันใด เดือนใดบ้าง เช่น ณ เวลาแห่งสุนทรภู่เกิดนั้น พระพฤหัสบดี (๕) อยู่ราศีเมษ อาทิตย์ (๑) จันทร์ (๒) และพุธ (๔) ทั้ง ๓ พระเคราะห์นี้รวมอยู่ในราศีเมถุน อังคาร (๓) และศุกร์ (๖) ต่างอยู่ในราศีกรกฎ ทั้ง ๒ พระเคราะห์ เสาร์ (๗) และราหู (๘) อยู่ในราศีมังกรด้วยกัน และจักรราศีนอกจากนี้ที่ว่าง ๆ อยู่นั้น ไม่มีพระเคราะห์อะไรสถิตอยู่เลย ตัวอักษรที่คล้ายตัว ส ซึ่งอยู่ในจักรราศีอันเดียวกันกับอังคารและศุกร์นั้น เป็นหน้าที่ของโหรผู้ผูกดวงชาตาสุนทรภู่ จะต้องคำนวณเอาจากเวลาเกิดเป็นเกณฑ์ เรียกว่าลัคนา เป็นสิ่งสำคัญในการทำนายทายทักมาก ถ้าไม่รู้เวลาเกิด ก็คำนวณลัคนาไม่ได้ และเป็นเหตุให้ทายอะไรไม่ได้ด้วย ในดวงสุนทรภู่นี้เรียกว่า "ลัคนาอยู่ราศีกรกฎ" ในสมัยสุนทรภู่เกิดนั้น ในปฏิทินโหรไม่ปรากฏพระเกตุ (๙) และมฤตยู (๐) ทั้งนี้เพราะพระเคราะห์ทั้งสองนี้เพิ่งจะมานิยมกันในเมื่อราวรัชกาลที่ ๔

ต้องตำราว่าเป็นสิริมงคลแก่ชาตาของผู้นั้น กำหนดเป็นเวลามงคลฤกษ์ เป็นต้นว่าฤกษ์ยกกองทัพก็ต้องหาเวลาที่เป็นสิริแก่แม่ทัพ ฤกษ์ปลูกเรือนก็ต้องหาเวลาที่เป็นสิริแก่เจ้าของเรือน ฤกษ์โกนจุกก็ต้องหาเวลาให้เป็นสิริแก่เด็กที่จะโกนจุก ฉะนี้เป็นตัวอย่าง อีกอย่างหนึ่งดวงชาตามีที่ใช้ในการพยากรณ์ดีร้ายอันจะพึงมีแก่ตัวบุคคล เพราะเชื่อถือกันมาว่า เมื่อพระเคราะห์โคจรเข้าสู่จักรราศีเช่นนั้น ๆ มักเกิดความดีหรือความชั่วแก่ผู้มีชาตาเช่นนั้น ๆ เป็นต้นว่า พระเคราะห์ราหูเข้าสู่ราศีอันเป็นลัคนาของผู้ใด ว่าผู้นั้นมักจะไม่มีความสุข จนกว่าพระเคราะห์ราหูจะพ้นจักรราศีนั้นไป ดังนี้เป็นตัวอย่าง อาศัยความเชื่อในข้อนี้ จึงมีวิธีขับสอบดวงชาตาหาความรู้ ว่าเคราะห์ดีและเคราะห์ร้ายประการใด ยังมีความเชื่อถือกันมาแต่ก่อนอีกอย่างหนึ่งว่า ดวงชาตาของผู้ใดอาจจะส่อให้รู้ได้ว่า บุคคลผู้นั้นจะดีหรือชั่ว และที่สุดจะมีอายุยืนหรืออายุสั้น ความเชื่ออย่างที่ว่านี้เกิดแต่เอาดวงชาตาของผู้ที่มีเรื่องประวัติ อันปรากฏว่าเป็นคนดีหรือคนชั่ว ในอดีตกาลมาเป็นหลักสำหรับเทียบเคียง(๑) กับดวงชาตาที่จะพยากรณ์ ถ้าเห็นคล้ายคลึงกับดวงชาตาตัวอย่างข้างฝ่ายคนดี ก็พยากรณ์ว่าจะดี ถ้าไปคล้ายคลึงกับดวงชาตาของข้างฝ่ายพวกชั่ว ก็พยากรณ์ว่าจะชั่ว เป็นเค้าความ ผู้ที่นิยมการพยากรณ์อย่างว่านี้ เมื่อเห็นใครเป็นคนทรงคุณหรือให้โทษอย่างวิสามัญ มักสืบวันและเวลาเกิดของผู้นั้น ผูกดวงชาตาลงตำราไว้เป็นตัวอย่าง สำหรับใช้เปรียบเทียบในการพยากรณ์ดวงชาตาของบุคคลต่าง ๆ ทั้ง

---

(๑) เรียกว่า "ดวงประเทียบ"

ข้างดีและข้างชั่ว จึงมีอยู่ในตำรา[๑] เป็นอันมาก และมักมีจำจดไว้ว่า เป็นผู้มีคุณหรือมีโทษอย่างนั้น ๆ ด้วย

ที่ดวงชาตาของสุนทรภู่มีอยู่ในตำราดวงชาตานั้น คงเป็นเพราะผู้พยากรณ์แต่ก่อนเห็นว่า สุนทรภู่ทรงคุณสมบัติในกระบวนแต่งกลอนเป็นอย่างวิเศษ นับว่าเป็นวิสามัญบุรุษผู้หนึ่ง แต่จดจำคำอธิบายแถมไว้ข้างใต้ดวงชาตาว่า "สุนทรภู่อาลักษณ์ขี้เมา" ดังนี้ด้วย หมายความว่า เป็นผู้ทรงทั้งความดีและความชั่วระคนปนกัน อันเป็นความจริงตามเรื่องประวัติของสุนทรภู่

สกุลวงศ์ของสุนทรภู่ บิดามารดาจะชื่อใดไม่ปรากฏ ๆ แต่ว่าบิดาของสุนทรภู่เป็นชาวบ้านกร่ำ ในเขตอำเภอเมืองแกลง แขวงจังหวัดระยอง ฝ่ายมารดาเป็นชาวเมืองอื่น มาอยู่ด้วยกันในกรุงเทพฯ เกิดสุนทรภู่เมื่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์แล้วได้ ๔ ปี แล้วบิดากับมารดาหย่ากัน บิดากลับออกไปบวชอยู่ที่เมืองแกลง ฝ่ายมารดาได้สามีใหม่มีลูกหญิงอีก ๒ คน ชื่อฉิมคนหนึ่ง ชื่อนิ่มคนหนึ่ง แล้วได้เป็นนางนมพระธิดาในกรมพระราชวังหลัง (กล่าวกันว่าพระองค์เจ้าจงกล) เพราะฉะนั้น สุนทรภู่จึงได้อยู่ที่พระราชวังหลังกับมารดา และได้ถวายตัวเป็นข้าในกรมพระราชวังหลังตั้งแต่ยังเด็ก

การศึกษาของสุนทรภู่ ความที่กล่าวในนิราศเมืองสุพรรณมีเป็นเค้าเงื่อน ดูเหมือนจะได้เล่าเรียนในสำนักวัดชีปะขาว (ซึ่งพระราชทานนามใน

---

(๑) ผู้ศึกษาในทางโหราศาสตร์ ย่อมใส่ใจเสาะหาดวงประเทียบจดกันในสมุดคนละมาก ๆ และยิ่งมากก็ยิ่งดี ทั้งได้เก็บรักษากันเป็นสิ่งหวงแหนนัก

รัชกาลที่ ๔ ว่า วัดศรีสุดาราม) ที่ริมคลองบางกอกน้อย รู้หนังสือทำการเสมียนได้ ได้เคยเป็นเสมียนนายระวางกรมพระคลังสวน แต่อุปนิสัยไม่ชอบทำการงานอย่างอื่น นอกจากแต่งบทกลอน สันทัดถึงบอกดอกสร้อยสักวา ได้แต่รุ่นหนุ่ม แล้วกลับมาอยู่ที่พระราชวังหลังอย่างเดิม เห็นจะเป็นเพราะที่เป็นเจ้าบทเจ้ากลอนนั่นเอง ชวนให้คะนองจนทำความเกิดขึ้น ด้วยไปลอบลักใคร่กับผู้หญิงข้างในคนหนึ่งชื่อจัน ถูกกรีวต้องเวรจำทั้งชายหญิง แต่เวลานั้นกรมพระราชวังหลังใกล้จะทิวงคตอยู่แล้ว ติดเวรจำอยู่ไม่ช้านัก ท่านองจะพ้นโทษเมื่อกรมพระราชวังหลังทิวงคตใน พ.ศ. ๒๓๔๙ สุนทรภู่จึงออกไปหาบิดาที่เมืองแกลง แต่งนิราศเมืองแกลง ซึ่งเป็นนิราศเรื่องแรกของสุนทรภู่เมื่อไปคราวนี้(๑)

พิเคราะห์เรื่องราวที่ปรากฏในนิราศ ประกอบกับศักราชปีเกิดของสุนทรภู่ ดูเหมือนเมื่อแต่งนิราศเมืองแกลงอายุจะราวสัก ๒๑ ปี กล่าวในนิราศว่า มีศิษย์ติดตามไปด้วย ๒ คน ข้อนี้ส่อให้เห็นว่า ในเวลานั้นสุนทรภู่ท่านองจะมีชื่อเสียงในการแต่งบทกลอนอยู่แล้ว จึงมีผู้ฝากตัวเป็นศิษย์ น่าจะมีหนังสือเรื่องอื่นที่สุนทรภู่ได้แต่งไว้ก่อนนิราศเมืองแกลง ลองพิเคราะห์ดูหนังสือกลอนของสุนทรภู่ที่ยังปรากฏอยู่บัดนี้ เห็นมีเค้าเงื่อนในทางสำนวนว่าจะแต่งก่อนนิราศเมืองแกลง แต่เรื่องโคบุตรเรื่องเดียว มีคำขึ้นข้างต้นว่า

---

(๑) กรมพระราชวังหลัง ทิวงคตเมื่อวันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปลาย พ.ศ.๒๓๔๙ สุนทรภู่ออกไปหาบิดาที่เมืองแกลง เมื่อราวเดือน ๗ พ.ศ. ๒๓๕๐ กลับจากเมืองแกลงเมื่อเดือน ๙ และแต่งนิราศเมืองแกลงในคราวนี้

"๏ *แต่ปางหลังครั้งว่างพระศาสนา*

เป็นปฐมสมมตกันสืบมา *ด้วยปัญญายังประวิงทั้งหญิงชาย*

ฉันชื่อภู่รู้เรื่องประจักษ์แจ้ง *จึงสำแดงคำคิดประดิษฐ์ถวาย*

ตามสติริเริ่มเรื่องนิยาย *ให้เพริศพรายพริ้งเพราะเสนาะกลอน*"

ดังนี้ สำนวนดูเหมือนจะแต่งถวายเจ้าวังหลังองค์ใดองค์หนึ่ง เป็นหนังสือ ๘ เล่มสมุดไทย จะแต่งในคราวเดียวทั้งนั้น หรือแต่งเป็นหลายครั้งหลายคราว ข้อนี้ทราบไม่ได้ แต่ว่าแต่งค้างอยู่ไม่หมดเรื่อง กลอนเรื่องอื่นของสุนทรภู่ดูสำนวนเป็นชั้นหลังเรื่องโคบุตรทั้งนั้น

สุนทรภู่ไปเมืองแกลงคราวนั้น ออกจากกรุงเทพ ฯ ในเดือน ๗ ไปเรือประทุน ศิษย์แจวไป ๒ คน กับมีคนขี้ยาชาวเมืองระยองรับนำทางช่วยแจวอีกคนหนึ่ง ไปทางคลองลำโรงและคลองศีรษะจระเข้ ออกปากน้ำบางมังกง(๑) ไปขึ้นบกที่บางปลาสร้อย จังหวัดชลบุรี แล้วเดินบกต่อไป

ความในนิราศตอนไปในคลอง สุนทรภู่อธิบายคำเก่าไว้แห่งหนึ่งว่า

"*คำโบราณท่านผูกถูกทุกสิ่ง เขาว่าลิงจองหองมันพองขน*"

คำนี้เองเป็นมูลที่ด่ากันว่า "จองหองพองขน" คือเปรียบเอาลงเป็นลิง ยังหาเคยพบใครอธิบายไว้ในที่อื่นไม่

---

(๑) เดี๋ยวนี้เรียกกันว่า "บางปะกง" สันนิษฐานชื่อเดิมเห็นจะเรียกว่า บางมังกง เช่นสุนทรภู่เรียก ด้วยคำว่า "มังกง" เป็นชื่อปลาอย่างหนึ่ง แต่คำว่า ปกง นั้น แปลไม่ได้ความอย่างไร บางทีจะย่อสั้นมาแต่ บางปลา (มัง) กง ก็เป็นได้

เมื่อสุนทรภู่ลงไปถึงเมืองระยอง คนขี้ยาที่นำทางไปถึงบ้านก็หลบเสีย แต่นั้นสุนทรภู่ต้องพยายามถามหนทางตามพวกชาวบ้าน เดินต่อไปจนถึงวัดที่บิดาบวชอยู่ ณ เมืองแกลง กล่าวในนิราศว่า เวลานั้นบิดาบวชมาได้ ๒๐ พรรษา ข้อนี้ส่อให้เห็นว่า บิดากับมารดาเห็นจะพรากกันตั้งแต่สุนทรภู่ยังเป็นเด็กเล็กทีเดียว และน้องสาว ๒ คนนั้นต่างบิดากับสุนทรภู่ ในนิราศกล่าวความอีกข้อหนึ่งว่า บิดาที่บวชอยู่ "เป็นฐานานุประเทศอธิบดี จอมกษัตริย์โปรดปรานประทานนาม เจ้าอารามอรัญธรรมรังสี" ดังนี้ สันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นฐานานุกรมของพระครูธรรมรังสี เจ้าคณะเมืองแกลง มิใช่ได้เป็นตำแหน่งพระครูเอง ที่สุนทรภู่ออกไปหาบิดาบางทีจะคิดออกไปบวช ด้วยเวลานั้นอายุครบอุปสมบท และจะถ้างอัปมงคลที่ต้องถูกจำจองด้วยก็เป็นได้ แต่หาได้บวชไม่ เพราะไปอยู่ได้หน่อยหนึ่งก็ป่วยเป็นไข้ป่า อาการแทบถึงประดาตาย รักษาพยาบาลกันอยู่กว่าเดือนจึงหาย พอหายก็กลับเข้ามากรุงเทพฯ ในเดือน ๙ รวมเวลาที่สุนทรภู่ออกไปเมืองแกลงคราวนั้นราว ๓ เดือน

เรื่องประวัติของสุนทรภู่ เมื่อกลับจากเมืองแกลงแล้ว มีอยู่ในเรื่องนิราศพระบาทว่า มาเป็นมหาดเล็กพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ พระโอรสพระองค์น้อยของกรมพระราชวังหลัง ซึ่งทรงผนวชอยู่ ณ วัดระฆัง(๑) แต่

---

(๑) กล่าวกันมาว่า เพราะเป็นพระองค์เจ้าองค์แรกที่ประสูติแต่ประดิษฐานพระราชวงศ์นี้ จึงได้พระนามว่า ปฐมวงศ์ แต่ทรงผนวชอยู่ตลอดพระชนมายุ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

ตัวสุนทรภู่อยู่ที่พระราชวังหลัง และได้หญิงชื่อจันที่เคยเกิดความนั้นเป็นภรรยา ท่านองเจ้าครอกข้างใน (ทองอยู่) ซึ่งเป็นพระอัครชายาของกรมพระราชวังหลัง จะยกประทาน ด้วยปรากฏในนิราศวัดเจ้าฟ้าว่า เมื่อสุนทรภู่มีบุตร เจ้าครอกข้างในรับเข้าไปทรงเลี้ยงดู แต่เมื่อได้นางจันเป็นภรรยาแล้ว อยู่ด้วยกันเป็นปรกติไม่เท่าใด เห็นจะเป็นเพราะสุนทรภู่จับเป็นคนขี้เมาในตอนนี้ ถึงปีเถาะ (พ.ศ. ๒๓๕๐) ภรรยาก็โกรธ สุนทรภู่ได้แสดงความไว้ข้างต้นนิราศพระบาทว่า

"แสนอาลัยใจหายไม่วายห่วง

ดังศรศักดิ์ปักข้าระกำทรวง เสียดายดวงจันทราพะงางาม
เจ้าคุมแค้นแสนโกรธพิโรธพี่ แต่เดือนยี่จนย่างเข้าเดือนสาม
จนพระหน่อสุริย์วงศ์ทรงพระนาม จากอารามแรมร้างทางกันดาร
ด้วยเรียมรองมุลิกาเป็นข้าบาท จำนิราศร้างนุชสุดสงสาร
ตามเสด็จโดยแดนแสนกันดาร ไปมัสการรอยบาทพระศาสดา" ดังนี้

เมื่อสุนทรภู่ตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ไปพระพุทธบาทคราวที่แต่งนิราศ ไม่ได้ลงเรือลำทรง อาศัยไปในเรือมหาดเล็กที่ตามเสด็จต้องพายเรือไปเอง กล่าวความอันนี้ไว้ในนิราศเมื่อถึงท่าเรือว่า

"พระหน่อสุริย์วงศ์ทรงสิกขา ขึ้นศาลาโสรจสรงวารีศรี
ข้างพวกเราเฮฮาลงวารี แต่โดยดีใจตนด้วยพ้นพาย
อุระเรียมเกรียมกรมอารมณ์ร้อน ระอาอ่อนอกใจมิใคร่หาย
แลตลิ่งวิ่งหน้านัยน์ตาพราย หัวไหล่ตายตึงยอกตลอดตัว"

ครั้นขึ้นเดินบก จะเป็นด้วยสุนทรภู่ไปเมาเหล้าหรืออย่างไร ถูกเขาแกล้งให้ขึ้นขี่คอช้างตัวบ่มมันที่ต้องให้นำไปข้างหน้า กล่าวไว้ในนิราศว่า

"ทั้งสองข้างท่านวางล้วนช้างดั้ง ระยะหลังมหาดเล็กนั้นเหลือหลาย
แต่ตัวพี่นี้จำเพาะเป็นเคราะห์ร้าย ต้องขึ้นพลายนำทางข้างน้ำมัน
เพื่อนเขาแกล้งตบมือกระพือผัด ข้างสะบัดพลัดไปในไพรสัณฑ์
ผงะหงายคนท้ายเขาคว้าทัน โอ้แม่จันเจียนจะไม่เห็นใจจริง
นึกจะโจนจากช้างลงกลางเถื่อน คิดอายเพื่อนเขาจะเย้ยว่าใจหญิง
แต่ดึงเศียรเวียนหน้านัยน์ตาวิง เอาขอพิงพาดตักมาตามทาง"

เมื่อไปพักอยู่ที่ริมบริเวณวัดพระพุทธบาท สุนทรภู่กล่าวในนิราศว่าไปเที่ยวทางเขาขาด พบ (พระองค์) เจ้าสามเณรองค์ ๑ กั้นพระกลดหักทองขวาง เสด็จมาทางนั้น พิเคราะห์ตามศักราช เห็นว่าจะเป็นสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส เพราะเวลานั้นทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่แล้ว กล่าวความอีกแห่งหนึ่งว่า

"พอแรมค่ำวันนั้นท่านพระคลัง หาบุญยังไปฉลองศาลาลัย"

คือพระยาพระคลัง (กุน) ซึ่งได้เป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ที่สมุหนายกในรัชกาลที่ ๒ หานายบุญยังนายโรงละคอนนอกที่มีชื่อเสียงและเป็นผู้สร้างวัดละคอนทำในจังหวัดธนบุรีนั้น ไปเล่นละคอนฉลองศาลาที่ท่านสร้างขึ้นใหม่ในลานพระพุทธบาท อาศัยเค้าเงื่อนที่มีดังได้กล่าวมา สันนิษฐานว่าหนังสือบทกลอนของสุนทรภู่ที่ปรากฏอยู่ เป็นของแต่งในรัชกาลที่ ๑ เมื่อก่อน

สุนทรภู่เข้ารับราชการ ๓ เรื่อง คือเรื่องโคบุตรเรื่อง ๑ นิราศเมืองแกลงเรื่อง ๑ นิราศพระบาทเรื่อง ๑[๑] ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ เมื่อสุนทรภู่เข้ารับราชการแล้ว เห็นจะไม่มีโอกาสไปทางไกล จึงไม่ปรากฏว่าแต่งนิราศเรื่องใดอีกจนตลอดรัชกาล

๒. ตอนรับราชการ

เรื่องประวัติของสุนทรภู่ ตอนจะเข้ารับราชการในรัชกาลที่ ๒ นั้นมีคำเล่ากันมาว่า เมื่อคราวเกิดทั้งบัตรสนเท่ห์กันชุกชุมใน พ.ศ. ๒๓๕๙ ที่กรมหมื่นศรีสุเรนทรต้องถูกชำระนั้น สุนทรภู่ก็ถูกสงสัยว่า เป็นผู้แต่งหนังสือทั้งด้วยคนหนึ่ง ความข้อนี้มีเค้าเงื่อนอยู่ในนิราศเมืองเพชรบุรี ซึ่งสุนทรภู่แต่งเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓ กล่าวความย้อนขึ้นไปถึงเมื่อยังเป็นหนุ่มคะนองว่า ได้เคยหนีออกไปอยู่เมืองเพชร ไปซุ่มซ่อนนอนอยู่ในถ้ำเขาหลวงหลายวัน แล้วไปอาศัยอยู่กับหม่อมบุนนาคในกรมพระราชวังหลัง

---

(๑) เข้าใจว่า สุนทรภู่คงจะได้เริ่มหาอาชีพในทางเป็นผู้บอกบทละคอนในตอนนี้บ้างแล้ว เช่นกล่าวในนิราศสุพรรณ ซึ่งแต่งเป็นโคลงว่า

๏ บางละมาดมิ่งมิตรครั้ง คราวงาน
บอกบทบุญยังพยาน พยักหน้า
ประทุนประดิษฐาน แทนห้อง หอเอย
แหวนประดับกับผ้า พี่อ้างรางวัล ฯ

เข้าใจว่า อ้างถึงเคยบอกบทละคอนโรงนายบุญยัง

ซึ่งออกไปตั้งทำนาอยู่ที่เมืองเพชร(๑) เมื่อกรมพระราชวังหลังทิวงคตแล้ว บางทีจะหนีไปในคราวถูกสงสัยว่าแต่งหนังสือทิ้ง และบางทีพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย จะได้ทอดพระเนตรเห็นสำนวนกลอนของสุนทรภู่ในเวลาสอบสำนวนหาตัวผู้ทิ้งหนังสือคราวนั้นเอง จึงเลยทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้เอาตัวมารับราชการเป็นอาลักษณ์ มูลเหตุที่สุนทรภู่จะเข้ารับราชการหาปรากฏเรื่องเป็นอย่างอื่นไม่

เมื่อสุนทรภู่ได้เป็นอาลักษณ์แล้ว มีเรื่องเล่ากันมาถึงที่สุนทรภู่ได้ทำความชอบในหน้าที่ ว่าในสมัยนั้น กำลังทรงพระราชนิพนธ์บทละคอนเรื่องรามเกียรติ์ ถึงตอนนางสีดาผูกคอตาย บทพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ ซึ่งเล่นละคอนกันมา กล่าวบทนางสีดาตอนเมื่อจะผูกคอตายว่า

"เอาภูษาผูกศอให้มั่น แล้วพันกับกิ่งโศกใหญ่
หลับเนตรจำนงปลงใจ อรไทก็โจนลงมา"

ต่อนี้ถึงบทหนุมานว่า

"๏ บัดนั้น วายุบุตรวุฒิไกรใจกล้า
ครั้นเห็นองค์อัครกัลยา ผูกศอโจนมาก็ตกใจ
ตัวสั่นเพียงสิ้นชีวิต ร้อนจิตดังหนึ่งเพลิงไหม้
โลดโผนโจนลงตรงไป ด้วยกำลังว่องไวทันที (เชิด)
ครั้นถึงจึงแก้ภูษาทรง ที่ผูกศอองค์พระลักษมี
หย่อนลงยังพื้นปัถพี ขุนกระบี่ก็โจนลงมา

---

(๑) สุนทรภู่คงกลับจากเมืองเพชรมาอยู่กรุงเทพฯ ราวเดือน ๔ ปีระกา พ.ศ. ๒๓๕๖ เพราะกล่าวไว้ในนิราศเมืองเพชรว่า "แต่เดือนสี่ปีระกานิราร้าง ไปอยู่บางกอกไกลกันใจหาย" เห็นจะไม่ใช่เนื่องด้วยบัดรสนเท่ห์

พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงติว่า บทเก่าตรงนี้กว่าหนุมานจะเข้าไปแก้ไขได้นานนัก นางสีดาจะต้องตายเสียแล้ว บทที่ทรงพระราชนิพนธ์ใหม่ จึงคิดจะให้หนุมานเข้าแก้ได้โดยรวดเร็ว แต่งบทนางสีดาว่า

"*จึงเอาผ้าผูกพันกระสันรัด เกี่ยวกระหวัดกับกิ่งโศกใหญ่*

ต่อไปนี้เกิดขัดข้องว่า จะแต่งบทหนุมานอย่างไรให้แก้นางสีดาได้โดยเร็ว เหล่ากวีซึ่งเป็นที่ทรงปรึกษา ไม่มีใครสามารถจะแต่งบทให้พอพระราชหฤทัยได้ จึงทรงถองดำรัสสั่งให้สุนทรภู่แต่ง ต่อไปว่า

"*ชายหนึ่งผูกศออรไท แล้วทอดองค์ลงไปจะให้ตาย*

๏ *บัดนั้น วายุบุตรแก้ได้ดังใจหมาย*"

ดังนี้ก็ชอบพระราชหฤทัย ทรงยกย่องความฉลาดของสุนทรภู่คราวนี้ครั้งหนึ่ง ด้วยการทรงพระราชนิพนธ์บทละคอนในรัชกาลที่ ๒ นั้น เล่ากันมาว่า เมื่อทรงพระราชนิพนธ์บทขึ้นแล้ว ให้เอาบทไปซ้อมละคอนเสียก่อน ถ้าบทยังขัดกับกระบวนเล่นละคอน ก็ต้องแก้ไขบทไปจนกว่าละคอนจะเล่นได้สะดวก จึงเอาเป็นใช้ได้ บทที่สุนทรภู่แต่งถวายครั้งนั้น เข้ากับกระบวนเล่นได้สะดวกดีด้วย จึงได้โปรด ฯ

อีกครั้งหนึ่ง เล่ากันมาว่า เมื่อแต่งบทเรื่องรามเกียรติ์ ต่อมาถึงตอนศึกสิบขุนสิบรถ ทรงพระราชนิพนธ์บทชมรถทศกัณฐ์ว่า

"๏ รถที่นั่ง บุษบกบัลลังก์ตั้งตระหง่าน
กว้างยาวใหญ่เท่าเขาจักรวาล ยอดเยี่ยมเทียมวิมานเมืองแมน
ดุมวงกงหันเป็นควันคว้าง เทียมสิงห์วิ่งวางข้างละแสน
สารถีขี่ขับเข้าดงแดน พื้นแผ่นดินกระเด็นไปเป็นจุณ"

ทรงพระราชนิพนธ์มาได้เพียงนี้ ทรงนึกความที่จะต่อไปอย่างไรให้สมกับเป็นรถใหญ่โตถึงปานนั้นยังไม่ออก จึงมีรับสั่งให้สุนทรภู่ต่อ สุนทรภู่ต่อว่า

"นทีตีฟองนองระลอก คลื่นกระฉอกกระฉ่อนชลขันขุ่น
เขาพระเมรุเอนเอียงอ่อนละมุน อนนต์หนุนดินดานสะท้านสะเทือน
ทวยหาญโห่ร้องก้องกัมปนาท สุธาวาสไหวหวั่นลั่นเลื่อน
บดบังสุริยันตะวันเดือน คลาดเคลื่อนจัตุรงค์ตรงมา"

เล่ากันว่าโปรดนัก แต่นั้นก็นับสุนทรภู่เป็นกวีที่ทรงปรึกษาด้วยอีกคนหนึ่ง ทรงตั้งเป็นที่ขุนสุนทรโวหารในกรมพระอาลักษณ์ พระราชทานที่ให้ปลูกเรือนอยู่ที่ใต้ท่าช้าง(๑) และมีตำแหน่งเฝ้า ฯ เป็นนิจ แม้เวลาเสด็จประพาส ก็โปรด ฯ ให้ลงเรือพระที่นั่งเป็นพนักงานอ่านเขียนในเวลาทรงพระราชนิพนธ์บทกลอน(๒)

---

(๑) ความข้อนี้กล่าวไว้ในนิราศเมืองสุพรรณ

(๒) ความข้อนี้กล่าวไว้ในนิราศภูเขาทอง

แต่การที่สุนทรภู่ได้เป็นขุนนางและได้มีตำแหน่งรับราชการใกล้ชิดติดพระองค์เช่นนั้น ไม่สามารถจะคุ้มความทุกข์ยากได้ทีเดียว เหตุด้วยสุนทรภู่ยังเสพสุราไม่ทิ้งได้ เมื่อเป็นขุนสุนทรโวหารแล้ว ครั้งหนึ่งกำลังเมาสุรา ไปหามารดา มารดาว่ากล่าวกลับขู่เข็ญมารดา ขณะนั้นมีญาติผู้ใหญ่จะเป็นลุงหรือน้าคนหนึ่ง เข้าไปห้ามปราม สุนทรภู่ทุบตีเอาบาดเจ็บถึงสาหัส เขาทูลเกล้า ฯ ถวายฎีกาก็ถูกกริ้ว มีรับสั่งให้เอาตัวไปจำไว้ ณ คุก เรื่องสุนทรภู่ติดคุก มีเค้าเงื่อนปรากฏแต่งไว้ในเสภา พรรณนาถึงลักษณะติดคุก ตอนเมื่อพลายงามจะขออยู่ในคุกกับขุนแผนว่า

"ขุนแผนว่าจะอยู่ดูไม่ได้ ในคุกใหญ่ยากแค้นมันแสนเข็ญ
เหมือนกับอยู่ในนรกตกทั้งเป็น ไม่ว่างเว้นโทษทัณฑ์สักวันเลย
แต่พ่อนี้ท่านเจ้ากรมยมราช อนุญาตให้อยู่หับในหับเผย
คนทั้งหลายนายมุลก็คุ้นเคย เขาละเลยพ่อไม่ต้องถูกจองจำ"

มีคำเล่ากันมาอีกข้อหนึ่งว่า สุนทรภู่เริ่มแต่งหนังสือเรื่องพระอภัยมณี เมื่ออยู่ในคุกคราวนั้น ข้อนี้ก็เห็นจะจริง(๑) มีเค้าเงื่อนอยู่ในเสภาตอนที่สุนทรภู่แต่งว่าถึงขุนแผนติดคุกนั้นว่า

"อยู่เปล่าเปล่าเล่าก็จนพ้นกำลัง อุตส่าห์นั่งทำการสานกระทาย
ให้นางแก้วกิริยาช่วยทารัก ขุนแผนถักขอบรัดกระหวัดหวาย
ใบละบาทคาดได้โดยง่ายดาย แขวนไว้ขายทั้งเรือนออกเกลื่อนไป"

---

(๑) เข้าใจว่า คงจะได้แต่งหนังสือเรื่องใดเรื่องหนึ่งขึ้นขายเป็นอาชีพจริง แต่คงไม่ใช่เรื่องพระอภัยมณี เพราะเรื่องพระอภัยมณีนั้น เข้าใจว่าสุนทรภู่เริ่มแต่งในรัชกาลที่ ๓ โปรดดูเรื่อง "ตัวละคอนและเหตุการณ์ในเรื่องพระอภัยมณี" ในกลอนสุภาพเรื่องพระอภัยมณี เล่ม ๔

สุนทรภู่คงคิดแต่งหนังสือเรื่องพระอภัยมณีขึ้น ขายผีปากเลี้ยงตัวในเวลาที่ติดคุกอยู่ อันประเพณีแต่งหนังสือขายในสมัยเมื่อยังไม่ใช้การพิมพ์นั้น เมื่อแต่งขึ้นแล้วใครอยากจะอ่านก็มาขอลอกเอาไป ผู้แต่งคิดเอาค่าแต่งตามแต่ผู้ต้องการอ่านจะยอมให้ ผู้มีชื่อเสียงเช่นสุนทรภู่ก็เห็นจะได้ค่าแต่งแรงอยู่ ประเพณีที่กล่าวมานี้เป็นทางหากินของพวกกวีที่ขัดสนมาช้านาน คุณพุ่มธิดาพระยาราชมนตรี (ภู่) ยังแต่งกลอนขายมาจนถึงต้นรัชกาลที่ ๕ บอกไว้ในเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติที่คุณพุ่มแต่ง

สุนทรภู่จะติดคุกอยู่ช้านานเท่าใดมิได้ปรากฏ เล่ากันแต่ถึงเหตุที่จะพ้นโทษว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชนิพนธ์บทละคอนเรื่องใดเรื่องหนึ่ง เกิดติดขัด ไม่มีผู้ใดจะต่อให้พอพระราชหฤทัยได้ จึงมีรับสั่งให้ไปเบิกตัวสุนทรภู่มาจากคุก สุนทรภู่ต่อกลอนได้ดังพระราชประสงค์ ก็ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้พ้นโทษกลับมารับราชการตามเดิม มาถึงตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้สุนทรภู่เป็นครูสอนหนังสือถวายพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าอาภรณ์ สุนทรภู่แต่งกลอนเรื่องสวัสดิรักษาถวายเจ้าฟ้าอาภรณ์ขึ้นต้นว่า

"สุนทรทำคำสวัสดิรักษา

ถวายพระหน่อบพิตรอิศรา ตามพระบาลีเฉลิมให้เพิ่มพูน"(๑)

---

(๑) เรื่องสวัสดิรักษานี้ เข้าใจว่าคงจะแต่งขึ้นถวายระหว่าง พ.ศ. ๒๓๖๔–๒๓๖๗ ก่อนพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ฯ สวรรคต

และกล่าวในกลอนตอนปลายเมื่อก่อนจบว่า

"ขอพระองค์จงจำไว้สำเหนียก ดังนี้เรียกเรื่องสวัสดิรักษา
สำหรับองค์พงศ์กษัตริย์ขัตติยา ให้ผ่องผาสุกสวัสดิ์ขจัดภัย
บทโบราณท่านทำเป็นคำฉันท์ แต่คนนั้นมิใคร่แจ้งแถลงไข
จึงกล่าวกลับซับซ้อนเป็นกลอนไว้ หวังจะให้เจนจำได้ชำนาญ
สนองคุณมุลิกาสาพิภักดิ์ ให้สูงศักดิ์สืบสมบัติพัสถาน
แม้นผิดเพี้ยนเปลี่ยนเรื่องเบื้องโบราณ ขอประทานอภัยโทษได้โปรดเอย"(๑)

ดังนี้

ในบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน(๒) มีสำนวนสุนทรภู่แต่งตอนหนึ่ง ตั้งแต่พลายงามเกิดไปจนพลายงามถวายตัวเป็นมหาดเล็ก สำนวนตั้งใจประจงแต่งดีหนักหนา บทเสภาตอนนี้สันนิษฐานว่า เห็นจะแต่งในรัชกาลที่ ๒ ด้วยกล่าวความตอนพลายงามอยู่กับจมื่นศรีว่า

"ครานั้นพลายงามทรามสวาท แหลมฉลาดเลขผาปัญญาขยัน
อยู่บ้านท่านหมื่นศรียินดีครัน ทุกคืนวันตามหลังเข้าวังใน
เธอเข้าเฝ้าเจ้าก็นั่งบังไม้ดัด คอยฟังตรัสตรึกตราอัชฌาสัย
ค่อยรู้กิจผิดชอบรอบคอบไป ด้วยมิได้คบเพื่อนเที่ยวเชือนแช"

---

(๑) อนึ่งเข้าใจว่า สุนทรภู่คงจะได้เริ่มแต่งเรื่องสิงหไตรภพตอนต้น ๆ ถวายเจ้าฟ้าอาภรณ์ ในตอนนี้ด้วย เพราะมีคำกล่าวไว้ในเรื่องรำพันพิลาปของสุนทรภู่เอง เมื่อพูดถึงเจ้าฟ้าอาภรณ์ สุนทรภู่เรียกเป็นพระนามแฝงว่า พระสิงหไตรภพ และเมื่อพิจารณาสำนวนกลอนในเรื่องพระสิงหไตรภพตอนต้น ๆ กับในเรื่องพระอภัยมณี จะเห็นได้ว่า เรื่องพระสิงหไตรภพนั้นสำนวนโวหารการประพันธ์ตอนต้น ๆ เป็นการเริ่มลองมือไว้อันทำให้โวหารการประพันธ์ในเรื่องพระอภัยมณีเพราะพริ้งขึ้นมาก

(๒) ฉบับหอพระสมุด ฯ เล่ม ๒ ตอนที่ ๒๔

ต่อมาอีกแห่งหนึ่งกล่าวถึงบทสมเด็จพระพันวษาว่า

"ครานั้นสมเด็จพระพันวษา เหลือบเห็นหน้าพลายงามความสงสาร
จะออกพระโอษฐ์โปรดขุนแผนแสนสะท้าน แต่กรรมนั้นบันดาลดลพระทัย
ให้เคลิ้มพระองค์ทรงกลอนละคอนนอก นึกไม่ออกเวียนวงให้หลงใหล
ลืมประภาษราชกิจที่คิดไว้ กลับเข้าในแท่นที่ศรีไสยา ฯ"

เรื่องประวัติตอนเมื่อสุนทรภู่เป็นกวีที่ทรงปรึกษา ยังมีเรื่องเกร็ดเล่ากันมาอีกหลายอย่าง เรื่องหนึ่งว่า สุนทรภู่คุยว่า สำนวนกลอนที่จะแต่งให้เป็นคำปากตลาดนั้น ต้องเป็นไพร่เช่นตัวถึงจะแต่งได้ บ่งความว่า ถ้าเป็นเจ้านายก็แต่งไม่ได้ ความนี้ทราบถึงพระกรรณพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงพระราชนิพนธ์บทละคอนเรื่องไกรทอง เพื่อพิสูจน์ให้ปรากฏว่า ถึงเจ้านายจะทรงแต่งกลอนให้เป็นคำปากตลาดก็อาจทรงได้ อีกเรื่องหนึ่งเล่ากันว่า เมื่อทรงพระราชนิพนธ์บทละคอนเรื่องอิเหนา ทรงแบ่งตอนนางบุษบาเล่นธาร เมื่อท้าวดาหาไปใช้บน พระราชทานให้พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงแต่ง เมื่อทรงแต่งแล้วถึงวันจะอ่านถวายตัว พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งว่านสุนทรภู่อ่านตรวจดูเสียก่อน สุนทรภู่อ่านแล้วกราบทูลว่าเห็นดีอยู่แล้ว ครั้นเสด็จออก เมื่อโปรดให้อ่านต่อหน้ากวีที่ทรงปรึกษาพร้อมกัน ถึงบทแห่งหนึ่งว่า

"น้ำใสไหลเย็นแลเห็นตัว ปลาแหวกกอบัวอยู่ไหวไหว"(๑)

สุนทรภู่ติว่ายังไม่ดี ขอแก้เป็น

"น้ำใสไหลเย็นเห็นตัวปลา ว่ายแหวกปทุมาอยู่ไหวไหว"

โปรดตามที่สุนทรภู่แก้ พอเสด็จขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็กริ้ว ดำรัสว่า เมื่อขอให้ตรวจทำไมจึงไม่แก้ไข แกล้งนิ่งเอาไว้ติหักหน้าเล่นกลางคัน เป็นเรื่องที่ทรงขัดเคืองสุนทรภู่ครั้งหนึ่งอีกครั้งหนึ่ง รับสั่งให้พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแต่งบทละคอนเรื่องสังข์ทอง ตอนท้าวสามลจะให้ลูกสาวเลือกคู่ ทรงแต่งคำปรารภของท้าวสามลว่า

"จำจะปลูกฝังเสียยังแล้ว ให้ลูกแก้วสมมาดปรารถนา"

ครั้นถึงเวลาอ่านถวาย สุนทรภู่ถามขึ้นว่า "ลูกปรารถนาอะไร" พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องทรงแก้ว่า

"ให้ลูกแก้วมีคู่เสน่หา"

ทรงขัดเคืองสุนทรภู่ว่าแกล้งประมาทอีกครั้งหนึ่ง แต่นั้นก็ว่าพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีนติงต่อสุนทรภู่มาจนตลอดรัชกาลที่ ๒

ในระยะเวลาที่สุนทรภู่รับราชการอยู่เมื่อรัชกาลที่ ๒ นั้น มีบุตร ๒ คน บุตรชายคนใหญ่ชื่อพัด ดูเหมือนภรรยาคนที่ชื่อจันจะเป็นมารดา

---

(๑) ความวรรคหลังมักกล่าวกันว่า "ว่ายแหวกกอบัวอยู่ไหวไหว" ข้าพเจ้าเห็นว่าคงเป็นคำ "ปลา" มิใช่ "ว่าย"

ต่อมาสุนทรภู่ได้ภรรยาอีกคนหนึ่งชื่อนิ่ม เป็นชาวบางกรวย มีบุตรด้วยกันชื่อตาบ(๑) จะเป็นด้วยเหตุที่ได้ภรรยาใหม่ หรือด้วยเหตุอื่นอย่างใดอย่างหนึ่ง ภรรยาที่ชื่อจันนั้นลงท้ายหย่ากันกับสุนทรภู่ แล้วไปมีสามีใหม่ ความข้อนี้สุนทรภู่กล่าวไว้ในนิราศเมืองสุพรรณเป็นโคลง ๒ บทว่า

๏ ยลย่านบ้านบุตั้ง ตีขัน
ขุกคิดเคยชมจันทร์ แจ่มฟ้า
ยามยากหากบ่นกัน กินซีก ฉลีกแฮ
มีคู่ชูชื่นหน้า นุชปลื้มลืมเดิม ฯ

๏ เสียดายสายสวาทโอ้ อาวรณ์
รักพี่มีโทษกรณ์ กับน้อง
จำจากพรากพลัดสมร เสมอชีพ เรียมเอย
เสียนุชดุจทรวงต้อง แตกพ่ำผ่าสลาย ฯ

ส่วนภรรยาคนที่ชื่อนิ่มนั้น พอมีบุตรได้ไม่ช้าก็ตาย(๒) เจ้าครอกข้างใน ฯ จึงรับบุตรของสุนทรภู่ไปเลี้ยงไว้ในพระราชวังหลังทั้ง ๒ คน นอกจากภรรยาชื่อจันกับชื่อนิ่ม ๒ คนที่กล่าวมาแล้ว สุนทรภู่ยังมีคู่รักระบุชื่อไว้ในนิราศอีกหลายคน ว่าเป็นภรรยาบ้าง เป็นชู้บ้าง แต่มิได้ปรากฏว่าอยู่กับใครยืดยาวสักคนเดียว

---

(๑) นายพัดกับนายตาบอยู่มาจนถึงรัชกาลที่ ๕ ทั้งสองคน นายตาบเป็นกวีตามบิดา มีสำนวนแต่งเพลงยาวปรากฏอยู่

(๒) นิราศพระประธมซึ่งสุนทรภู่แต่งในราว พ.ศ. ๒๓๘๕ ว่า "เคยร่วมสุขทุกข์ร้อนแต่ก่อนมา โอ้สิ้นอายุเจ้าได้เก้าปี" เข้าใจว่าคงจะตายราว พ.ศ. ๒๓๗๖

๓. ตอนออกบวช

สุนทรภู่ตั้งแต่เยาว์มา ยังไม่ได้บวชจนตลอดรัชกาลที่ ๒ พอถึงรัชกาลที่ ๓ ก็ออกบวช เหตุที่จะบวชนั้นเล่ากันมาว่า เพราะหวาดหวั่นเกรงพระราชอาญา ด้วยเห็นว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขัดเคืองแต่รัชกาลก่อน แต่ข้อนี้เมื่อพิเคราะห์ดูตามคำที่สุนทรภู่กล่าวไว้ในนิราศภูเขาทองว่า

"ถึงสามโคกโศกถวิลถึงปิ่นเกล้า พระพุทธเจ้าหลวงบำรุงซึ่งกรุงศรี
ประทานนามสามโคกเป็นเมืองตรี ชื่อปทุมธานีเพราะมีบัว
โอ้พระคุณสูญลับไม่กลับหลัง แต่ชื่อตั้งก็ยังอยู่เขารู้ทั่ว
แต่เรานี้ที่สุนทรประทานตัว ไม่รอดชั่วเช่นสามโคกยิ่งโศกใจ
สิ้นแผ่นดินสิ้นนามตามเสด็จ ต้องเที่ยวเตร็ดเตร่หาที่อาศัย"

คำของสุนทรภู่ที่กล่าวตรงนี้ ดูประหนึ่งว่าถึงรัชกาลที่ ๓ ถูกถอดจากที่ขุนสุนทรโวหาร น่าจะเป็นเช่นนั้นจริง คนทั้งหลายจึงได้เรียกกันว่า "สุนทรภู่" เห็นจะมีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งให้ต้องถูกถอดจากบรรดาศักดิ์แล้วจึงออกบวช ถ้าเวลาบวชยังเป็นขุนนาง คงจะได้รับพระราชูปถัมภ์ ไหนจะอนาถาดังปรากฏในเรื่องประวัติ อีกประการหนึ่งในรัชกาลที่ ๓ เมื่อคราวแต่งจารึกวัดพระเชตุพน ฯ มีแต่งกลอนเพลงยาวกลบทเป็นต้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเสาะหากวีที่ชำนาญกลอนแม้จนมหาดเล็กเลวก็ได้มีชื่อแต่งถวาย สุนทรภู่เป็นกวีคนสำคัญมาแต่ก่อน

เหตุใดจึงมิได้ปรากฏชื่อว่าแต่งจารึกอย่างใดอย่างหนึ่งในคราวนั้น ข้อนี้ก็ส่อให้เห็นว่า คงจะเป็นผู้ต้องตำหนิติโทษ ทรงรังเกียจในรัชกาลที่ ๓ เห็นสมกับความที่กล่าวในกลอน จึงเข้าใจว่าถูกถอด(๑)

ความจริงในเรื่องที่สุนทรภู่ออกบวช เห็นจะเป็นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือเพราะยังไม่ได้บวชพระตามประเพณีนิยมประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งสุนทรภู่วิวาทกับญาติ เข้ากับใครไม่ติด มีภรรยาก็อยู่ด้วยกันไม่ยืด เป็นคนตัวคนเดียว อยู่แต่กับบุตรมาแต่ในรัชกาลที่ ๒ ข้อนี้สังเกตได้ด้วยในนิราศของสุนทรภู่เมื่อกล่าวถึงญาติเมื่อใด คงเป็นคำโกรธแค้นว่าพึ่งพาไม่ได้ กล่าวถึงภรรยาและคู่รัก ก็มักปรากฏว่าอยู่ด้วยกันไม่ยืด ครั้นเมื่อมาถูกถอดในรัชกาลที่ ๓ เจ้านายและผู้มีบรรดาศักดิ์ ก็ไม่มีพระองค์ใดและท่านผู้ใดกล้าชุบเลี้ยงเกื้อหนุนโดยเปิดเผย ด้วยเกรงจะเป็นที่ฝ่าฝืนพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้เจ้าฟ้าอาภรณ์ซึ่งเป็นศิษย์ก็ต้องทำเพิกเฉยมิ่นตึง สุนทรภู่ได้กล่าวความข้อนี้ไว้ในเพลงยาว(๒) ว่า

"*สิ้นแผ่นดินสิ้นบุญของสุนทร ฟ้าอาภรณ์แปลกพักตร์อาลักษณ์เดิม*" ดังนี้

สุนทรภู่คงยากสิ้นคิดจึงออกบวช ด้วยเห็นว่าพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเคารพต่อสงฆ์มาก ถ้าบวชเป็นพระ ใครจะอุปถัมภ์

---

(๑) มีเรื่องเล่ากันว่า เมื่อครั้งทรงพระกรุณาโปรดให้กวีแต่งบทกลอนจารึกที่วัดพระเชตุพนคราวนี้ สุนทรภู่แอบแต่งล้อเล่นโดยใช้คำผวน มีผู้จำได้เล่ากันมาบทหนึ่งว่า "โรคมากรากโมกต้มกินหาย"

(๒) คือเพลงยาวถวายโอวาทเจ้าฟ้ากลาง เจ้าฟ้าปิ่ว

ก็เห็นจะไม่ทรงคิเตียน ความที่สุนทรภู่คาดนี้ก็มีมูล ด้วยปรากฏในเพลงยาวนั้น ว่าเมื่อสุนทรภู่บวชแล้ว พอถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๓๗๒ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีก็ทรงฝากเจ้าฟ้ากลาง (คือสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์) กับเจ้าฟ้าปิ๋ว พระโอรสพระองค์น้อย เวลานั้นพระชันษาได้ ๑๑ ปี พระองค์หนึ่ง ๘ ปี พระองค์หนึ่ง ให้เป็นศิษย์สุนทรภู่ เหมือนอย่างเจ้าฟ้าอาภรณ์ พระโอรสพระองค์ใหญ่ได้เคยเป็นศิษย์มาในรัชกาลก่อนแล้วทรงส่งเสียอุปการะต่อมาในชั้นนั้น มีคำสุนทรภู่ได้กล่าวไว้ในเพลงยาว(๑) ว่า

"*เคยฉันของสองพระองค์ส่งถวาย มิได้วายเว้นหน้าท่านข้าหลวง*" ดังนี้

สุนทรภู่เห็นจะบวชเมื่อราวปีจอ พ.ศ. ๒๓๖๙(๒) เวลานั้นอายุได้ ๔๑ ปี แรกบวชอยู่ที่วัดราชบูรณะ(๓) อยู่ได้ ๓ พรรษามีอธิกรณ์เกิดขึ้น (กล่าวกันเป็นความสงสัยว่าจะเป็นด้วยสุนทรภู่ต้องหาว่าเสพสุรา(๔) เพราะวิสัยของสุนทรภู่นั้น เวลาจะแต่งกลอน ถ้ามีฤทธิ์สุราเป็นเชื้ออยู่แล้วแต่งคล่องนัก นัยว่าถ้ามีฤทธิ์สุราพอเหมาะแล้ว อาจจะคิดกลอนทันบอกให้

---

(๑) เพลงยาวความนี้ คงจะแต่งถวายเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๗๓

(๒) สุนทรภู่บวชแต่ปีวอก พ.ศ. ๒๓๖๗ อายุ ๓๘ ปี เพราะบอกไว้ในรำพันพิลาปว่า "แต่ปีวอกออกขาดราชกิจ บรรพชิตพิศวาสพระศาสนา" ดูในบันทึก "ผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรัง" ท้ายเรื่องนี้

(๓) สุนทรภู่กล่าวไว้ในรำพันพิลาปว่า เมื่อบวชแล้วได้ท่องเที่ยวเตร็ดเตร่ไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ราว ๒–๓ ปี แล้วจึงกลับเข้ามาอยู่วัดราชบูรณะ

(๔) เห็นจะไม่ใช่เรื่องสุรา เข้าใจว่าเป็นเรื่องรักผู้หญิง ดังจะเห็นได้จากที่สุนทรภู่พรรณนาไว้บ้างในนิราศภูเขาทอง และนิราศสุพรรณคำโคลง

เสมียนเขียนต่อกันถึงสองคน ดังนี้) เพราะอธิกรณ์เกิดขึ้นครั้งนั้น สุนทรภู่ถูกบัพพาชนียกรรมขับไล่ให้ไปเสียจากวัดราชบูรณะ เดิมคิดจะออกไปอยู่เสียตามหัวเมือง จึงแต่งเพลงยาวทูลลาเจ้าฟ้ากลาง เจ้าฟ้าปิ๋ว ในเพลงยาวนั้นมีคำคร่ำครวญและถวายโอวาท แต่งเพราะดีหลายแห่ง แห่งหนึ่งว่า

"นิจจาเอ๋ยเคยรองละอองบาท โปรดประภาษไพเราะเสนาะเสียง
แสนละม่อมน้อมพระองค์ดำรงเรียง ดังเดือนเคียงแข่งคู่กับสุริยา
จงอยู่ดีศรีสวัสดิพิพัฒน์ผล ให้พระชนม์ยั่งยืนหมื่นพรรษา
ได้สืบวงศ์พงศ์มกุฎอยุธยา บำรุงราษฎร์ศาสนาถึงห้าพัน
เหมือนสององค์ทรงนามพระรามลักษมณ์ เป็นปิ่นปักปกเกศทุกเขตขัณฑ์
ประจามิตรคิดร้ายวายชีวัน เสวยชั้นฉัตรเฉลิมเป็นเจิมจอม
จะไปจากฝากสมเด็จพระเชษฐา จงรักพระอนุชาอุตส่าห์ถนอม
พระองค์น้อยคอยประณตนิ่งอดออม ทูลกระหม่อมครอบครองกันสององค์"

ในคำถวายโอวาทแห่งหนึ่งว่า

"อันอ้อยตาลหวานลิ้นแล้วสิ้นซาก แต่ลมปากหวานหูไม่รู้หาย
แม้นเจ็บอื่นหมื่นแสนจะแคลนคลาย เจ็บจนตายนั้นเพราะเหน็บให้เจ็บใจ"

อีกแห่งหนึ่งว่า

"จับให้มั่นคั้นหมายให้วายวอด ช่วยให้รอดรักให้ชิดพิสมัย
ตัดให้ขาดปรารถนาหาสิ่งใด เพียรจนได้ดังประสงค์แล้วคงดี"

อีกแห่งหนึ่งว่า

"อันข้าไทได้พึ่งเขาจึงรัก แม้ถอยศักดิ์สิ้นอำนาจวาสนา
เขาหน่ายหนีมิได้อยู่คู่ชีวา แต่วิชาช่วยกายจนวายปราณ" ดังนี้

สุนทรภู่ออกจากวัดราชบูรณะไปคราวนี้ กลับแต่งนิราศอีก คือ นิราศภูเขาทอง เห็นจะแต่งเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๗๓(๑)เมื่อออกเรือไป กล่าวความถึงเรื่องที่ต้องไปจากวัดราชบูรณะ ว่า

"โอ้อาวาสราชบูรณะพระวิหาร แต่นี้นานนับทิวาจะมาเห็น
หวนรำลึกนึกน่าน้ำตากระเด็น เพราะขุกเข็ญคนพาลทำรานทาง
จะยกหยิบธิบดีเป็นที่ตั้ง ก็ใช้ถังแทนสัดเห็นขัดขวาง
จึงอำลาอาวาสนิราศร้าง มาอ้างว้างวิญญาณ์ในสาคร"

ในนิราศนี้กล่าวความตอนเมื่อผ่านพระบรมมหาราชวัง ครวญถึงพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ว่าดีนัก น่าสงสาร ผู้ที่ได้อ่านมักจำกันได้โดยมาก ว่า

"ถึงหน้าวังดังหนึ่งใจจะขาด คิดถึงบาทบพิตรอดิศร
โอ้ผ่านเกล้าเจ้าประคุณของสุนทร แต่ปางก่อนเคยเฝ้าทุกเช้าเย็น
พระนิพพานปานประหนึ่งศีรษะขาด ด้วยไร้ญาติยากแค้นถึงแสนเข็ญ

---

(๑) เข้าใจว่าแต่งเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๗๑ เพราะกล่าวไว้ในนิราศภูเขาทองนี้ว่า "ถึงเขมาอารามอร่ามทอง เพิ่งฉลองเลิกงานเมื่อวานซืน" มีประกาศในรัชกาลที่ ๔ ว่า "...ก็ได้ทรงพระศรัทธาเสด็จไปทำมหกรรมการฉลอง ทรงบำเพ็ญการพระกุศลในที่นั้นเป็นอันมาก ในปีชวดสัมฤทธิศก ศักราช ๑๑๙๐ (พ.ศ. ๒๓๗๑)" ดูประวัติวัดเขมาภิรตาราม ฉบับพิมพ์แจกในงานทอดกฐินพระราชทานกรมศิลปากร พ.ศ. ๒๔๗๗ หน้า ๑๒

ทั้งโรคช้ากรรมขัดวิบัติเป็น ไม่เล็งเห็นที่ซึ่งจะพึ่งพา
จึงสร้างพรตอตส่าห์ส่งส่วนบุญถวาย ประพฤติผ่ายสมถะทั้งวษา
เป็นสิ่งของฉลองคุณมุลิกา ขอเป็นข้าเคียงบาททุกชาติไป
ถึงหน้าแพแลเห็นเรือที่นั่ง คิดถึงครั้งก่อนมาน้ำตาไหล
เคยหมอบรับกับพระจมื่นไวย แล้วลงในเรือที่นั่งบัลลังก์ทอง
พระทรงแต่งแปลงบทพจนารถ เคยรับราชโองการอ่านฉลอง
จนกฐินสิ้นแม่น้ำแลลำคลอง มิได้ข้องเคืองขัดพระหัทยา
เคยหมอบใกล้ได้กลิ่นสุคนธ์ตลบ ละอองอบรสรื่นชื่นนาสา
สิ้นแผ่นดินสิ้นกลิ่นสุคนธา วาสนาเราก็สิ้นเหมือนกลิ่นสุคนธ์"

เมื่อถึงเมืองปทุมธานี ครวญอีกแห่งว่า

"สิ้นแผ่นดินสิ้นนามตามเสด็จ ต้องเที่ยวเตร็ดเตร่หาที่อาศัย
แม้กำเนิดเกิดประสบภพใดใด ขอให้ได้เป็นข้าผ่าธุลี
สิ้นแผ่นดินขอให้สิ้นชีวิตบ้าง อย่ารู้ร้างบงกชบทศรี
เหลืออาลัยใจกรมระหมทวี ทุกวันนี้ชังตายทรงกายมา"

ตอนผ่านหน้าโรงเหล้า สุนทรภู่กล่าวถึงเรื่องเสพสุราก็ว่าดี ว่า

"ถึงโรงเหล้าเตากลั่นควันโขมง มีคันโพงผูกสายไว้ปลายเสา
โอ้บาปกรรมน้ำนรกเจียวอกเรา ให้มัวเมาเหมือนหนึ่งบ้าเป็นน่าอาย
ทำบุญบวชกรวดน้ำขอสำเร็จ พระสรรเพชญ์โพธิญาณประมาณหมาย
ถึงสุราพารอดไม่วอดวาย ไม่ใกล้กรายแกล้งเมินจนเกินไป"

สุนทรภู่ไปพระนครศรีอยุธยาคราวนี้ บุตรชายคนที่ชื่อพัดยังเป็นเด็กไปด้วย แต่ภรรยาเห็นจะร้างกันเสียแต่เมื่อก่อนบวชหมดแล้ว เมื่อสุนทรภู่กล่าวกลอนชมทุ่งในตอนเรือลัดไปทางเชียงรากน้อยว่า

"ถึงตัวเราเล่าถ้าหากมีโยมหญิง ไหนจะนิ่งดูดายอายบุปผา
คงจะใช้ให้ศิษย์ที่ติดมา อุตส่าห์หาเอาไปฝากตามยากจน
นี่จนใจไม่มีเท่าขี้เล็บ ขี้เกียจเก็บเลยทางมากลางหน"

เมื่อขึ้นไปถึงกรุง ฯ เวลานั้น พระยาไชยวิชิต (เผือก) ซึ่งเคยเป็นพระนายไวยอยู่เมื่อรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นผู้รักษากรุง ฯ แต่สุนทรภู่กระดากไม่แวะไปหา กล่าวในนิราศว่า

"มาทางท่าหน้าจวนจอมผู้รั้ง คิดถึงครั้งก่อนมาน้ำตาไหล
จะแวะหาถ้าท่านเหมือนเมื่อเป็นไวย ก็จะได้รับนิมนต์ขึ้นบนจวน
แต่ยามยากหากว่าถ้าท่านแปลก อกมิแตกเสียหรือเราเขาจะสรวล
เหมือนเข็ญใจใฝ่สูงไม่สมควร จะต้องม้วนหน้ากลับอัประมาณ"

จึงเลยขึ้นไปนมัสการพระเจดีย์ภูเขาทอง แล้วจะเป็นด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ สุนทรภู่ไปกลับใจไม่อยู่หัวเมืองตามความคิดเดิม หวนกลับมากรุงเทพ ฯ มาอยู่ที่วัดอรุณ ฯ แต่จะมามีเหตุอันใดเกิดขึ้นหรืออย่างไร สุนทรภู่อยู่วัดอรุณไม่ช้าก็ย้ายไปอยู่วัดเทพธิดา(๑)

---

(๑) เข้าใจว่าไปอยู่วัดพระเชตุพนก่อน แล้วจึงไปอยู่วัดเทพธิดาในภายหลัง เพราะเวลานั้นวัดเทพธิดายังไม่ได้สร้าง ดูบันทึก "ผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรัง" ท้ายเรื่อง

เมื่อสุนทรภู่ไปอยู่วัดเทพธิดานั้น(๑) พระยาธรรมปรีชา (บุญ) บวชอยู่วัดเทพธิดา พระยาธรรมปรีชาเล่าว่า สุนทรภู่แต่งคำเทียบเรื่องพระไชยสุริยา (ที่พิมพ์ในหนังสือมูลบทบรรพกิจ) เมื่ออยู่ที่วัดเทพธิดาคราวนั้น และมีหนังสือนิราศเมืองสุพรรณอีกเรื่องหนึ่ง(๒) สุนทรภู่แต่งเมื่อบวชอยู่วัดเทพธิดา นิราศเมืองสุพรรณแปลกที่สุนทรภู่แต่งเป็นโคลง โคลงของสุนทรภู่มีปรากฏอยู่เรื่องเดียวเท่านั้น ทำนองเมื่อบวชอยู่วัดเทพธิดาจะถูกปรามาสว่าแต่งเป็นแต่กลอนเพลงยาว (หรือที่เรียกกันภายหลังมาว่ากลอนสุภาพ) จึงแต่งกาพย์คำเทียบเรื่องพระไชยสุริยา และแต่งโคลงนิราศเมืองสุพรรณพิสูจน์ให้ผู้อื่นเห็นว่า ถ้าจะแต่งโคลงกาพย์ก็แต่งได้ แต่ที่แท้นั้นสุนทรภู่รู้ตัวดีทีเดียวว่า ถึงแต่งได้ก็ไม่ถนัดเหมือนกลอนเพลงยาว ได้กล่าวความข้อนี้ไว้ในเพลงยาวถวายโอวาท ว่า

"อย่างหม่อมฉันอันที่ดีและชั่ว ถึงลับตัวก็แต่ชื่อเขาลือฉาว
เป็นอาลักษณ์นักเลงทำเพลงยาว เขมรลาวลือเลื่องถึงเมืองนคร"

สุนทรภู่จึงไม่แต่งโคลงกาพย์เรื่องอื่นอีก ข้อนี้ไม่แต่สุนทรภู่เท่านั้น ถึงสมเด็จ ฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรสก็รู้พระองค์ว่า ทรงถนัดแต่ลิลิตและโคลง ฉันท์ จึงไม่ทรงแต่งหนังสือเป็นกลอนสุภาพเลยสักเรื่องเดียว มีพระนิพนธ์กลอนสุภาพแต่เป็นของทรงแต่งเล่น เช่นเพลงยาวอันปรากฏอยู่ในเรื่องเพลงยาวเจ้าพระนั้น เป็นต้น

---

(๑) สุนทรภู่อยู่วัดเทพธิดา ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๓–๒๓๘๕

(๒) แต่งเมื่อปีฉลู ๒๓๘๔

เหตุที่สุนทรภู่ไปเมืองสุพรรณคราวที่แต่งนิราศนั้น ความปรากฏในเรื่องนิราศว่าไปหาแร่ ท่านองจะเล่นแร่แปรธาตุเอง หรือมิฉะนั้นก็ไปหาแร่ให้ผู้อื่นที่เล่นแปรธาตุ เพราะเชื่อกันว่าที่ในแขวงจังหวัดสุพรรณมีแร่อย่างใดอย่างหนึ่งทรงคุณวิเศษ สำหรับใช้แปรธาตุ พวกเล่นแปรธาตุยังเชื่อกันมาจนทุกวันนี้ สุนทรภู่ไปครั้งนั้นพาบุตรไปด้วยทั้ง ๒ คน และมีศิษย์ไปด้วยก็หลายคน ลงเรือที่หน้าวัดเทพธิดา ผ่านมาทางคลองมหานาค เมื่อถึงวัดสระเกศกล่าวความว่า ในเวลานั้นมารดาพึ่งตายศพยังฝังอยู่ที่วัดสระเกศนั้น แล้วล่องเรือไปออกปากคลองโอ่งอ่าง เมื่อไปถึงเมืองสุพรรณ ได้ขึ้นไปทางลำน้ำข้างเหนือเมือง ไปขึ้นเดินบกที่วังหินเที่ยวหาแร่แล้วกลับลงเรือที่บ้านทิ่ง ความที่พรรณนาในนิราศ ดูในเขตแขวงสุพรรณในสมัยนั้นยังเปลี่ยวมาก ทั้งข้างใต้และฝ่ายเหนือเมืองถึงไปปะเลือใกล้ ๆ ลำแม่น้ำ แต่แร่ที่ไปหา จะได้หรือไม่ได้หาได้กล่าวถึงไม่

เรื่องเมื่อสุนทรภู่บวช เล่ากันมาเป็นเรื่องเกร็ดเรื่องหนึ่งว่า ครั้งหนึ่งสุนทรภู่ไปจอดเรืออยู่ ณ ที่แห่งหนึ่ง มีชาวบ้านนำภัตตาหารมาถวาย แต่ทายกนั้นว่าคำถวายภัตทานไม่เป็น อาราธนาสุนทรภู่ให้ช่วยสอนให้ว่า เวลานั้นทายกนั่งอยู่บนตลิ่งกับสิ่งของที่เอามาถวาย สุนทรภู่จึงสอนให้ว่าคำถวายภัตทานเป็นกลอนว่า

"อิมัสมิงริมฝั่ง อิมังปลาร้า กุ้งแห้งแตงกวา อีกปลาดุกย่าง ช่อมะกอก ดอกมะปราง เนื้อย่างยำมะดัน ข้าวสุกค่อนขัน น้ำมันขวดหนึ่ง น้ำผึ้งครึ่งโถ ส้มโอแช่อิ่ม ทับทิมสองผล เป็นยอดกุศล สังฆัสสะ เทมิ" ดังนี้

หอสมุดแห่งชาติ
สาขาจังหวัดชลบุรี

เรื่องนี้จะจริงเท็จอย่างไรไม่รับประกัน แต่ได้ฟังเล่ามาถึงสองแห่ง จึงจดไว้ด้วย

เมื่อสุนทรภู่กลับจากเมืองสุพรรณแล้ว ย้ายมาอยู่วัดพระเชตุพน(๑) เหตุที่ย้ายมานั้นเล่ากันมาเป็นสองนัย นัยหนึ่งว่ามาพึ่งพระบารมีอยู่กับสมเด็จ ฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ด้วยทรงปรานีว่าเป็นกวี อีกนัยหนึ่งว่าเพราะพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ พระเจ้าลูกเธอ ที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดปรานมากนั้น ทรงพระปรานีชักชวนให้มาอยู่วัดพระเชตุพน คิดดูบางทีก็จะเป็นความจริงทั้ง ๒ นัย ด้วยพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ ทรงผนวชพระเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ เวลานั้นสุนทรภู่บวชอยู่ได้ราวสัก ๖ พรรษา(๒) เจ้านายสมัยนั้นมักโปรดทรงศึกษาการแต่งกลอน อาจจะมีรับสั่งชวนสุนทรภู่มาอยู่วัดพระเชตุพนในเวลาทรงผนวชอยู่ที่วัดนั้น และสมเด็จ ฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรสประทานอนุญาต โดยทรงพระปรานีสุนทรภู่ก็ได้

เมื่อสุนทรภู่มาอยู่วัดพระเชตุพน บุตรคนใหญ่ที่ชื่อพัดบวชเป็นสามเณร เห็นจะบวชมาแต่บิดายังอยู่วัดเทพธิดา สุนทรภู่มาอยู่วัดพระเชตุพน แล้วพาเณรพัดกับบุตรคนเล็กที่ชื่อตาบไปพระนครศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง แต่งนิราศวัดเจ้าฟ้าเมื่อไปคราวนี้ แต่แกล้งแต่งให้เป็นสำนวนเณรพัดว่า

---

(๑) เข้าใจว่าไปเมืองสุพรรณทีหลังย้ายจากวัดพระเชตุพนไปอยู่วัดเทพธิดาแล้ว ดูเชิงอรรถข้างต้น

(๒) เวลานี้สุนทรภู่บวชอยู่ราว ๘–๙ พรรษาแล้ว

"เณรหนูพัดหัดประดิษฐ์คิดอักษร

เป็นเรื่องความตามติดท่านบิดร กำจัดจรจากนิเวศน์เชตุพน"

เมื่อเรือถึงวัดระฆังกล่าวว่า

"ถึงวัดระฆังบังคมบรมธาตุ แทบพระบาทบุษบงองค์อัปสร

ไม่ทันลับกัปกัลป์พุทธันดร พระด่วนจรสู่สวรรคครรไล"

ความตรงนี้ (และยังมีในนิราศพระประธมประกอบอีกแห่ง ๑) บ่งว่า เจ้าครอกข้างในซึ่งเป็นพระอัครชายาของกรมพระราชวังหลังสิ้นชีพก่อนนั้นไม่ช้านัก และได้พระราชทานเพลิงที่วัดระฆัง

เหตุที่สุนทรภู่จะไปกรุงศรีอยุธยาคราวนี้ ว่าได้ลายแทงมาแต่เมืองเหนือ ว่ามียาอายุวัฒนะ ฝังไว้ที่วัดเจ้าฟ้าอากาศ จึงพยายามไปหายาอายุวัฒนะนั้น เมื่อขึ้นไปถึงกรุง ฯ ไปขึ้นบกที่วัดใหญ่ ได้อธิษฐานณ ที่นั้น กล่าวคำในคำอธิษฐานแห่งหนึ่งว่า

"อนึ่งเล่าเจ้านายที่หมายพึ่ง ให้ทราบซึ้งสุจริตพิสมัย

อย่าหลงลืมหินชาติขาดอาลัย น้ำพระทัยทูลเกล้าให้ยาวยืน"

ความที่อธิษฐานนี้ แสดงว่าเวลานั้นสุนทรภู่กำลังหมายจะพึ่งพระองค์เจ้าลักขณานุคุณดังได้กล่าวมาแล้ว(๑) ครั้นออกจากวัดใหญ่เดินบกต่อไปทางทิศตะวันออกคืนหนึ่งถึงวัดเจ้าฟ้า ว่าไปทำพิธีจะขุดก็เกิด

---

(๑) เข้าใจว่าคำกลอนนี้ หมายถึงกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ เพราะปีที่แต่งนิราศวัดเจ้าฟ้านี้ น่าจะเป็นปี พ.ศ. ๒๓๗๙ ซึ่งพระองค์เจ้าลักขณานุคุณสิ้นพระชนม์แล้วราวปีเศษ ดูคำนำนิราศวัดเจ้าฟ้า ฉบับตรวจสอบชำระใหม่ พิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๕

กัมปนาทหวาดไหวด้วยฤทธิ์ปีศาจ ไม่อาจชุดได้ ต้องพากันกลับมา แต่เมื่อขากลับคราวนี้ ได้แวะหาพระยาไชยวิชิต (เผือก) กล่าวในนิราศว่า

"จะเลยตรงลงไปวัดก็ขัดข้อง ไม่มีของขบฉันจังหันหุง
ไปพึ่งบุญคุณพระยารักษากรุง ท่านบำรุงรักพระไม่ละเมิน
ทั้งเพลเช้าคาวหวานสำราญรื่น ต่างชุ่มชื่นชวนกันสรรเสริญ
ทั้งสูงศักดิ์รักใคร่ให้เจริญ อายุเกินกัปกัลป์พุทธันดร
ให้ครองกรุงพุ่งเฟื่องเปรื่องปรากฏ เกียรติยศอยู่ตลอดอย่าถอดถอน
ท่านอารีมีใจอาลัยวรณ์ ถึงจากจรใจมิตรยังคิดคุณ
มาทีไรได้นิมนต์ปรนนิบัติ สารพัดแผ่เผื่อช่วยเกื้อหนุน
ต่างชื่นช่วยอวยกุศลผลบุญ สนองคุณเจ้าพระยารักษากรุง"

ความที่กล่าวตอนนี้แสดงว่า สุนทรภู่เมื่อบวชได้ขึ้นไปกรุงศรีอยุธยาหลายครั้ง กระดากพระยาไชยวิชิต (เผือก) แต่เมื่อไปครั้งแรกครั้งเดียว ถึงครั้งหลังๆ ต่อมาแวะไปหา พระยาไชยวิชิตก็ต้อนรับฉันท์ได้ชอบพอคุ้นเคยกันมาแต่ในรัชกาลที่ ๒

มีคำเล่ากันมาว่า สุนทรภู่เมื่อบวชนั้น ได้ไปอยู่วัดมหาธาตุอีกวัดหนึ่ง ข้อนี้ก็เห็นจะเป็นความจริง คงไปอยู่เมื่อกลับลงมาจากพระนครศรีอยุธยาคราวนี้ เพราะพระองค์เจ้าลักขณานุคุณลาผนวช เห็นจะทรงชวนให้ไปอยู่ใกล้วังท่าพระอันเป็นที่ประทับ เพื่อจะได้สะดวกแก่การที่ทรงอุปถัมภ์ คือ ส่งสำรับอาหารเป็นต้น เล่ากันว่าในสมัยนั้น พระองค์เจ้าลักขณานุคุณโปรดทรงสักวา เวลาไปทรงสักวาที่ใด ให้นิมนต์สุนทรภู่

ลงเรือสักวาไปด้วยเสมอ ให้ไปเป็นผู้บอกสักวาทั้งยังเป็นพระ แต่สุนทรภู่คงสึกกลับออกเป็นคฤหัสถ์ในตอนนี้ รวมเวลาที่สุนทรภู่บวชอยู่เห็นจะราว ๗ หรือ ๘ พรรษา(๑)

๔. ตอนตกยาก

เมื่อสุนทรภู่พึ่งพระบารมีพระองค์เจ้าลักขณานุคุณอยู่นั้น นอกจากเป็นผู้บอกสักวา คงจะได้แต่งหนังสือบทกลอนถวายอีก ได้ยินว่าแต่งเป็นกลอนเฉลิมพระเกียรติพระองค์เจ้าลักขณานุคุณเรื่องหนึ่ง ผู้ที่ได้เคยอ่านยังมีตัวอยู่ แต่หนังสือนั้นหาฉบับยังไม่พบ นอกจากนั้นจะได้แต่งเรื่องใดอีกบ้างหาปรากฏไม่ พิเคราะห์ดูโดยสำนวนกลอน เข้าใจว่าเรื่องนิราศอิเหนา สุนทรภู่เห็นจะแต่งในตอนนี้เรื่องหนึ่ง อนึ่ง เรื่องพระอภัยมณี ซึ่งสุนทรภู่ได้เริ่มแต่งแต่ในรัชกาลที่ ๒ นั้น สังเกตเห็นถ้อยคำมีบางแห่งรู้ได้แน่ว่ามาแต่งต่อในรัชกาลที่ ๓ จะยกตัวอย่างดังคำนางสุวรรณมาลีว่ากับพระอภัยมณี เมื่อแรกตีกันที่เมืองลังกาว่า "*ด้วยปีเถาะเคราะห์กรรมเกิดน้ำมาก ขึ้นท่วมปากท่วมลิ้นเสียสิ้นหนอ*" อยู่ในเล่มสมุดไทยเล่ม ๓๕ ตรงนี้เห็นได้ว่าต้องแต่งในรัชกาลที่ ๓ ภายหลัง พ.ศ. ๒๓๗๕(๒) การที่สุนทรภู่แต่งหนังสือพระอภัยมณี เห็นจะแต่งทีละเล่มสองเล่มต่อเรื่อยมา

---

(๑) เข้าใจว่าสุนทรภู่บวชอยู่ราว ๑๘–๒๐ พรรษา หรือมิฉะนั้นก็ต้องบวชสองหน ดูบันทึกเรื่อง "ผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรัง" ท้ายเรื่อง

(๒) เรื่องพระอภัยมณีนี้ สุนทรภู่คงจะแต่งขึ้นต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เช่นกล่าวเปรียบเทียบไว้ในเรื่อง "ตัวละคอนและเหตุการณ์ในเรื่องพระอภัยมณี" ในหนังสือกลอนสุภาพเรื่องพระอภัยมณี เล่ม ๔

ด้วยเป็นหนังสือเรื่องยาว ทำนองพระองค์เจ้าลักขณานุคุณจะได้ทอดพระเนตรเห็นหนังสือเรื่องพระอภัยมณีเมื่อสุนทรภู่ไปพึ่งพระบารมี และมีรับสั่งให้แต่งถวายอีก สุนทรภู่จึงแต่งเรื่องพระอภัยมณีอีกตอนหนึ่ง แต่จะไปค้างอยู่เพียงใดหาปรากฏไม่ เพราะสุนทรภู่พึ่งพระบารมีพระองค์เจ้าลักขณานุคุณอยู่ได้ไม่ช้า พอถึง พ.ศ. ๒๓๗๘ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณก็สิ้นพระชนม์

เมื่อพระองค์เจ้าลักขณานุคุณสิ้นพระชนม์ลง เห็นจะไม่มีใครกล้ารับอุปการะสุนทรภู่อีก เวลานั้นเจ้าฟ้ากุณฑลก็ยังมีพระชนม์อยู่ ชะรอยจะทรงขัดเคือง ด้วยสุนทรภู่โจทเจ้าไปพึ่งบุญพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ จึงทรงเฉยเสีย แต่เล่ากันมาว่า สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์นั้นยังทรงสงสารสุนทรภู่ ถ้าไปเฝ้าเมื่อใดก็มักประทานเงินเกือหนุน แต่สุนทรภู่ก็ออกจะกระดากเองด้วย จึงไม่กล้าไปพึ่งสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ต้องตกยากอีกครั้งหนึ่ง กลับอนาถายิ่งกว่าคราวก่อน นัยว่าถึงไม่มีบ้านเรือนจะอาศัย ต้องลงลอยเรือเที่ยวจอดอยู่ตามสวน หาเลี้ยงชีพด้วยรับจ้างเขาแต่งบทกลอนกับทำการค้าขายประกอบกัน

หนังสือสุนทรภู่แต่งในตอนเมื่อตกยากครั้งนี้มีหลายเรื่อง คือนิราศพระแท่นดงรังเรื่องหนึ่ง กล่าวในกลอนข้างตอนต้นนิราศว่า

"ปีวอกนักษัตรอัฐศก ชะตาตกจะต้องไปถึงไพรสณฑ์
ลงนาวาหน้าวัดพระเชตุพน พี่ทุกข์ทนถอนใจครรไลจร"(๑)

---

(๑) ผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรังสำนวนนี้ เข้าใจว่านายมี ไม่ใช่สุนทรภู่ สุนทรภู่เคยไปพระแท่นดงรังเหมือนกัน แต่ไปคราวสามเณรกลั่นแต่งนิราศพระแท่นดงรัง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ ดูบันทึกท้ายเรื่อง

ปีวอกอัฐศกนั้น พ.ศ. ๒๓๗๙ ภายหลังพระองค์เจ้าลักขณานุคุณสิ้นพระชนม์ได้ปีหนึ่ง สุนทรภู่ไปคราวนี้อาศัยผู้อื่นไป แต่ตัวมิได้ไปโดยลำพังเหมือนเมื่อครั้งยังบวชเป็นพระ เรื่องนิราศที่แต่งก็ว่าอย่างดาด ๆ ดูไม่มีอกมีใจ มีเรื่องประวัติบอกไว้แต่ว่า ในตอนที่สึกแล้วได้ภรรยาอีกคนหนึ่ง ชื่อม่วง แต่เมื่อแต่งนิราศนั้นยังไม่ได้เป็นสิทธิ์ขาดทีเดียว เป็นแต่ไปมาหากันและบอกความไว้อีกข้อหนึ่งว่า เวลานั้นอดเหล้า(๑) ได้กล่าวไว้ในกลอนว่า

"ถึงนครชัยศรีมีโรงเหล้า เป็นของเมาตัดขาดไม่ปรารถนา" ดังนี้

เมื่อถึงท้ายเรื่องนิราศ ได้กล่าวกลอนบอกเจตนาในการที่แต่งนิราศไว้ว่า

"ใช่จะแกล้งแต่งประกวดอวดฉลาด ทำนิราศรักมิตรพิสมัย
ด้วยจิตรักกาพย์กลอนอักษรไทย จึงตั้งใจแต่งคำแต่ลำพัง
หวังจะให้ลือเลื่องในเมืองหลวง คนทั้งปวงอย่าว่าเราบ้าหลัง
ถ้าใครเป็นก็จะเห็นว่าจริงจัง ประดุจดังน้ำจิตเราคิดกลอน
ขอเดชะถ้อยคำที่ร่ำเรื่อง ให้ลือเลื่องเลิศลักษณ์ในอักษร
ขอเชิญไทยเทวราชประสาทพร ให้สุนทรลือทั่วธานีเอย"

ยังหนังสือกลอนสุภาษิตสอนหญิง(๒) อีกเรื่องหนึ่ง ก็ดูเหมือนจะแต่งในตอนนี้ เมื่อก่อนจบกล่าวกลอนไว้ข้างตอนท้ายว่า

---

(๑) เข้าใจว่ายังบวชอยู่ ดูบันทึกท้ายเรื่อง

(๒) ในฉบับที่พิมพ์ขายเรียกว่า สุภาษิตไทย เข้าใจว่าแต่งราว พ.ศ. ๒๓๘๐–๒๓๘๓

"อย่าฟังเปล่าเอาแต่กลอนสุนทรเพราะ จงพิเคราะห์คำเลิศประเสริฐศรี
เอาเป็นแบบสอนคนพ้นราคี กันขัดสีดีฉินเขานินทา"

ยังมีหนังสือกลอนของสุนทรภู่อีกเรื่องหนึ่ง บางทีจะแต่งในตอนนี้ คือเรื่องลักษณวงศ์ พิเคราะห์ดูเห็นเป็นสำนวนกลอนสุนทรภู่แต่งแต่ ๙ เล่มสมุดไทย (*เพียงม้าตามไปเห็นศพนางเกสร*) ต่อนั้นดูเป็นสำนวนผู้อื่นแต่งตามกลอนสุภาพอีก ๗ เล่ม แล้วแต่งเป็นบทละคอนต่อไปอีก ๒๓ เล่ม รวมเป็นหนังสือ ๓๙ เล่มสมุดไทย ในฉบับที่พิมพ์ขายมีกลอนนำหน้าว่าเป็นของแต่งถวายเจ้านาย แต่กลอนนั้นเห็นได้ว่าตัดเอากลอนที่มีอยู่ข้างต้นเรื่องโคบุตรมาดัดแปลง น่าสงสัยว่าจะเป็นของผู้อื่นเอามาเติมเข้าต่อชั้นหลัง เพียงจะให้มีชื่อสุนทรภู่ปรากฏในหนังสือนั้น

อนึ่งมีคำกล่าวกันมาว่า สุนทรภู่แต่งเรื่องพระสมุทกับเรื่องจันทโครบ กับเรื่องนครกายอีก ๓ เรื่อง และว่าเรื่องพระสมุทนั้น สุนทรภู่แต่งเมื่อกำลังลงอยู่เรือลอย จึงให้ชื่อวีรบุรุษในเรื่องนั้นว่า "พระสมุท" พิเคราะห์ดูสำนวนกลอนในฉบับที่พิมพ์ขาย เห็นว่ามิใช่กลอนของสุนทรภู่ น่าจะกล่าวกันโดยเข้าใจผิด เกิดแต่ในหนังสือมีกลอนข้างตอนต้นว่า

"ข้าพเจ้าชื่อภู่ผู้ประดิษฐ์ ไม่แจ้งจิตถ้อยคำในอักษร
แม้ผู้ใดได้สดับคำสุนทร ช่วยเอื้อนกลอนแถลงกล่าวในราวความ"

ความที่กล่าวในกลอนนี้ผิดวิสัยสุนทรภู่ ซึ่งไม่เคยยอมถ่อมตัวว่าความรู้อ่อน มีตัวอย่างคำสุนทรภู่ในข้อนี้ กล่าวไว้ในนิราศพระประธมตอนอธิษฐานว่า

"หนึ่งขอฝากปากคำทำหนังสือ ให้สืบชื่อชั่วฟ้าสุธาสถาน
สุนทราอาลักษณ์เจ้าจักรวาล พระทรงสารศรีเศวตเกศกุญชร
อนึ่งมนุษย์อุตริติต่างต่าง แล้วเอาอย่างเทียบคำทำอักษร
ให้พื้นเพื่อนเหมือนเราสาปในกาพย์กลอน ต่อโอนอ่อนออกชื่อจึงลือชา"

เรื่องพระสมุทนั้นกล่าวกันอีกนัยหนึ่งว่า มีคนชื่อภู่อีกคนหนึ่ง แต่งเอาอย่างสุนทรภู่ในเวลาชั้นหลังมา เลียนสุนทรภู่ด้วยความนับถือ จึงถ่อมตัวว่าเป็นผู้ยังรู้น้อย ความจริงก็เห็นจะเป็นเช่นว่านี้ ส่วนเรื่องจันทโครบนั้นได้พิเคราะห์ดูไม่พบบทกลอนตอนใดที่จะเชื่อได้ว่าเป็นสำนวนกลอนสุนทรภู่สักแห่งเดียว คำที่กล่าวกันก็กล่าวแต่ว่าสุนทรภู่แต่งกับผู้อื่นอีกหลายคน จึงเห็นว่าน่าจะเป็นสำนวนผู้อื่นแต่งตามอย่างสุนทรภู่ หากว่าจะเกี่ยวข้องกับสุนทรภู่ ก็เพียงแต่งแล้วบางทีจะเอาไปให้สุนทรภู่ตรวจแก้ไข จึงขึ้นชื่อสุนทรภู่ว่าได้เกี่ยวข้อง แต่ที่แท้หาได้แต่งไม่ ส่วนเรื่องนครกายนั้น มีกลอนบอกข้างต้นหนังสือนั้นว่า *"นายภู่อยู่นาวาเที่ยวค้าขาย"* เห็นจะเป็นนายภู่คนที่แต่งเรื่องพระสมุท หาใช่สุนทรภู่ไม่

๕. ตอนสิ้นเคราะห์

สุนทรภู่จะตกยากอยู่สักกี่ปี ข้อนี้ไม่ทราบชัด ปรากฏแต่ว่าพ้นทุกข์ยาก ด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงพระปรานีโปรดให้ไปอยู่ที่พระราชวังเดิม ซึ่งเป็นที่เสด็จประทับในสมัยนั้น

และต่อมากรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ พระเจ้าลูกเธอที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระเมตตามากอีกพระองค์หนึ่ง ทรงอุปการะด้วย เหตุที่กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ จะทรงอุปการะสุนทรภู่นั้น กล่าวกันว่าเดิมได้ทรงหนังสือเรื่องพระอภัยมณี (ชะรอยจะได้หนังสือมรดกของพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ โดยเป็นอนุชาร่วมเจ้าจอมมารดากัน) ชอบพระหฤทัย ทรงเห็นว่าเรื่องที่แต่งไว้ยังค้างอยู่ จึงมีรับสั่งให้สุนทรภู่แต่งถวายให้ทรงต่อไป สุนทรภู่แต่งเรื่องพระอภัยมณีมาได้ ๔๙ เล่มสมุดไทย หมายจะจบเพียงพระอภัยมณีออกบวช (ความตั้งใจของสุนทรภู่เห็นได้ชัดในหนังสือที่แต่งนั้น) แต่กรมหมื่นอัปสร ฯ มีรับสั่งให้แต่งต่อไปอีก ด้วยเหตุนี้สุนทรภู่จึงต้องคิดเรื่องพระอภัยมณีตอนหลัง ตั้งแต่เล่มสมุดไทยที่ ๕๐ ขยายเรื่องออกไปจบต่อเล่มที่ ๙๔ แต่พิเคราะห์ดูหนังสือเรื่องพระอภัยมณีตอนหลัง สำนวนไม่ใช่ของสุนทรภู่คนเดียว เล่ากันว่ากรมหมื่นอัปสร ฯ มีรับสั่งให้แต่งถวายเดือนละเล่ม ถ้าเช่นนั้นจริงก็จะเป็นด้วยสุนทรภู่เบื่อหรือถูกเวลามีกิจติดขัดแต่งเองไม่ทัน จึงวานศิษย์หาให้ช่วยแต่งก็จะเป็นได้ นอกจากเรื่องพระอภัยมณี สุนทรภู่แต่งเรื่องสิงหไตรภพถวายกรมหมื่นอัปสร ฯ อีกเรื่องหนึ่ง หนังสือนั้นจึงขึ้นต้นว่า "*ข้าบาทขอประกาศประกอบเรื่อง*" ดังนี้ แต่แต่งค้างเพียง ๑๕ เล่มสมุดไทย ชะรอยจะหยุดเมื่อกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๘๘[๑]

---

(๑) เข้าใจว่า สุนทรภู่เริ่มแต่งเรื่องสิงหไตรภพ ตอนต้น ๆ (ถวาย ๙ เล่มสมุดไทย) ขึ้นก่อนนี้ และแต่งถวายเจ้าฟ้าอาภรณ์ ผู้อ่านจะสังเกตเห็นได้จากสำนวนการประพันธ์ดังบันทึกข้างต้น แต่ตอนท้าย ๆ อาจแต่งต่อในตอนหลัง และในตอนหลัง ๆ นี้ บางทีจะแต่งถวายกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ

ในระยะเวลาเมื่อสุนทรภู่อยู่ในอุปการะของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมหมื่นอัปสร ฯ นั้น ได้ไปพระปฐมเจดีย์(๑)จึงแต่งนิราศพระประธมอีกเรื่องหนึ่ง ไปคราวนี้บุตรไปด้วยทั้ง ๒ คน สังเกตสำนวนในนิราศเห็นได้ว่า แต่งโดยใจคอชื่นบานกว่าเมื่อแต่งนิราศพระแท่นดงรัง กล่าวถึงประวัติในเรื่องนิราศพระประธมนี้ว่า แตกกับภรรยาคนที่ชื่อม่วง และกล่าวกลอนตอนแผ่ส่วนกุศลท้ายนิราศ มีครวญถึงพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ว่า

"แล้วลาออกนอกโบสถ์ขึ้นโขดหิน กรวดวารินรดคำทำอักษร
ส่งส่วนบุญสุนทราสถาพร ถึงบิดรมารดาครูอาจารย์
ถวายองค์มงกุฎอยุธเยศ ทรงเศวตฉัตรงามทั้งสามสาร
เสด็จสู่บุรีนิฤพาน เคยโปรดปรานเปรียบเปี่ยมได้เทียมคน
สิ้นแผ่นดินปิ่นเกล้ามาเปล่าอก น้ำตาตกตายน้อยสักร้อยหน
ขอพบเห็นเป็นข้าฝ่ายุคล พระคุณล้นเลี้ยงเฉลิมให้เพิ่มพูน"

ต่อนี้กล่าวถวายพระพรถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ว่า

---

(๑) เข้าใจว่า ไปเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ ออกเรือเมื่อวันจันทร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๒ สุนทรภู่เห็นจะเพิ่งสึกจากพระในปีนี้

"ถึงล่วงแล้วแก้วเกิดกับบุญฤทธิ์ ยังช่วยปิดปกอยู่ไม่รู้สูญ
สิ้นแผ่นดินทินกรจรจำรูญ ให้เพิ่มพูนพอสว่างหนทางเดิน
ดังจินดาห้าดวงช่วงทวีป ได้ดูชีพช่วยทุกข์เมื่อฉุกเฉิน
เป็นทำนุอุปถัมภ์ไม่ก้ำเกิน จงเจริญเรียงวงศ์ทรงสุธา
อนึ่งน้อมจอมนิกรอัปสรราช บำรุงศาสนาสงฆ์ทรงสิกขา
จึงไพบูลย์พูนสวัสดิ์วัฒนา ชนมาหมื่นแสนอย่าแค้นเคือง"

ต่อมาเห็นจะเป็นเมื่อกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ สิ้นพระชนม์แล้ว สุนทรภู่ทูลรับอาสาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปหาของต้องพระประสงค์ที่เมืองเพชรบุรี แต่จะเป็นของสิ่งใดหาปรากฏไม่ ได้แต่งนิราศเมืองเพชรบุรีอีกเรื่องหนึ่ง เป็นนิราศสุดท้ายของสุนทรภู่ นับถือกันว่าแต่งดี ถึงนิราศภูเขาทองอันเป็นอย่างยอดเยี่ยมในนิราศของสุนทรภู่ กล่าวความไว้ในกลอนข้างตอนต้นว่า

"อนาถหนาวคราวมาอาสาเสด็จ ไปเมืองเพชรบุรินที่ถิ่นหวาน
ลงนาวาหน้าวัด(๑) นมัสการ อธิษฐานถึงพระคุณกรุณา
ช่วยชุบเลี้ยงเพียงชนกที่ปกเกศ ถึงต่างเขตของประสงค์คงอาสา"

เรื่องประวัติของสุนทรภู่ ที่ปรากฏในนิราศเรื่องนี้ ว่ามีบุตรน้อยไปด้วยอีกคนหนึ่งชื่อนิล ชะรอยจะเป็นลูกมีกับภรรยาที่ชื่อม่วง บุตรคนใหญ่ที่ชื่อพัดนั้นก็ไปด้วย ถึงตอนนี้เป็นหนุ่มแล้ว แต่บุตรที่ชื่อตาบไม่ปรากฏในนิราศเรื่องนี้ อนึ่ง ในเวลาเมื่อสุนทรภู่ไปเมืองเพชรบุรีคราวนี้

---

(๑) วัดอรุณ ฯ ริมพระราชวังเดิม

เป็นเวลาอยู่ตัวคนเดียวไม่มีภรรยา ได้กล่าวความข้อนี้ไว้ในนิราศหลายแห่ง มักจะว่าน่าฟัง จะคัดมาพอเป็นตัวอย่าง

"ถึงคลองเตยเตยแตกใบแฉกงาม คิดถึงยามปลูกรักมักเป็นเตย
จนไม่มีที่รักเป็นหลักแหล่ง ต้องคว้างแคว้งคว้าหานิจจาเอ๋ย
โอ้เปลี่ยวใจไร้รักที่จักเชย ชมแต่เตยแตกหนามเมื่อยามโช"

อีกแห่งหนึ่งว่า

"โอ้อกเอ๋ยเลยออกประตูป่า กำดัดดึกนึกน่าน้ำตาไหล
จะเหลียวหลังสังสาราสุดาใด ก็จนใจด้วยไม่มีไมตรีตรึง
ช่างเป็นไรไพร่ผู้ดีก็มิรู้ ใครแลดูเราก็นึกรำลึกถึง
จะปรับไหมได้หรือไม่อื้ออึง เป็นแต่พึ่งวาสนาพอพาใจ"

ตรงเมื่อถึงอ่าวยี่สาน ว่าด้วยหอยจุ๊บแจง เอาคำเห่เด็กของเก่ามาแต่งเป็นกลอน ก็ว่าดี

"โอ้เอ็นดูหนูน้อยร้องหอยเหาะ ขึ้นไปเกาะกิ่งตลอดยอดพฤกษา
ล้วนจุ๊บแจงแผลงฤทธิ์เขาปลิดมา กวักตรงหน้าเรียกให้มันได้ยิน
จุ๊บแจงเอ๋ยเผยฝาหาข้าวเปียก แม่ยายเรียกจะให้ไปกฐิน
ทั้งช้างงวงช้างงาออกมากิน ช่วยบั๊ดริ้นบั๊ดยุงกระทุงราย
เขาร่ำเรียกเพรียกหูได้ดูเล่น มันอยากเป็นลูกเขยทำเงยหงาย
เยี่ยมออกฟังทั้งตัวกลัวแม่ยาย โอ้นึกอายจุ๊บแจงแกล้งลำออย
เหมือนจะรู้อยู่ในเล่ห์เสน่หา แต่หากว่าพูดยากเป็นปากหอย
เปรียบเหมือนคนจนทุนทั้งบุญน้อย จะกล่าวถ้อยออกไม่ได้ดังใจนึก"

ถึงรัชกาลที่ ๔ พอพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว บวรราชาภิเษกแล้ว ก็ทรงตั้งสุนทรภู่ให้เป็นเจ้ากรมอาลักษณ์ฝ่ายพระบวรราชวัง มีบรรดาศักดิ์เป็นพระสุนทรโวหาร คงใช้ราชทินนามตามที่ได้พระราชทานเมื่อรัชกาลที่ ๒ เวลานั้นสุนทรภู่อายุได้ ๖๖ ปี

หนังสือสุนทรภู่แต่งเมื่อในรัชกาลที่ ๔ มีปรากฏ ๒ เรื่อง คือบทละคอนเรื่องอภัยณุราช แต่งถวายพระองค์เจ้าดวงประภา พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นหนังสือเล่มสมุดไทย ๑ เรื่องหนึ่ง กับเสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้แต่งอีกเรื่องหนึ่ง เป็นหนังสือ ๒ เล่มสมุดไทย นอกจากนี้ยังมีบทเห่สำหรับกล่อมเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์ กล่าวกันว่าบทเห่เรื่องจับระบำกับบทเห่เรื่องกากี เรื่องพระอภัยมณี และเรื่องโคบุตรเป็นของสุนทรภู่แต่ง บทเห่เหล่านี้จะแต่งเมื่อใด ดูโอกาสที่สุนทรภู่จะแต่งมีอยู่ ๓ คราว คือแต่งสำหรับกล่อมหม่อมเจ้าในพระองค์เจ้าลักขณานุคุณคราวหนึ่ง หรือสำหรับกล่อมลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังเป็นกรมอยู่ในรัชกาลที่ ๓ คราวหนึ่ง หรือมิฉะนั้นก็แต่งถวายสำหรับกล่อมพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็ดีเมื่อในรัชกาลที่ ๔ บทเห่กล่อมของสุนทรภู่ใช้กล่อมบรรทมเจ้านายทั่วทั้งพระราชวัง จนตลอดรัชกาล

ตั้งแต่สุนทรภู่ได้เป็นที่พระสุนทรโวหาร รับราชการอยู่ ๕ ปี ถึงแก่กรรมในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘ มีอายุได้ ๗๐ ปี(๑)

---

(๑) มีบางท่านบอกว่าผู้สืบสกุลของสุนทรภู่ต่อมา ใช้นามสกุลว่า "ภู่เรืองหงษ์"

๖. ว่าด้วยหนังสือที่สุนทรภู่แต่ง

หนังสือบทกลอนที่สุนทรภู่แต่งมีมาก ที่ได้ยินแต่ชื่อเรื่องยังหาฉบับไม่พบก็มี ที่หายสาบสูญไปเสียแล้ว ไม่ได้ยินชื่อเรื่องมาถึงชั้นนี้เดี๋ยวก็เห็นจะมี จะกล่าวถึงแต่เฉพาะเรื่องที่ยังมีฉบับอยู่ในปัจจุบันนี้ ๒๔ เรื่องคือ

นิราศ ๙ เรื่อง(๑)

๑. นิราศเมืองแกลง ต้น พ.ศ. ๒๓๕๐

๒. นิราศพระบาท ปลาย พ.ศ. ๒๓๕๐

๓. นิราศภูเขาทอง พ.ศ. ๒๓๗๑

๔. นิราศเมืองสุพรรณ (แต่งเป็นโคลง) พ.ศ. ๒๓๘๔

๕. นิราศวัดเจ้าฟ้า ราว พ.ศ. ๒๓๗๕

๖. นิราศอิเหนา

๗. นิราศพระแท่นดงรัง(๒)

๘. นิราศพระประธม พ.ศ. ๒๓๘๕

๙. นิราศเมืองเพชรบุรี ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๘-๙๒

นิราศทั้งปวงนี้แต่งจบในสมุดไทยเล่มเดียวทุกเรื่อง(๓)

นิทาน ๕ เรื่อง(๔)

๑๐. เรื่องโคบุตร ๘ เล่มสมุดไทย แต่งในรัชกาลที่ ๑

---

(๑) เลข พ.ศ. นี้ผู้บันทึกเติมลงไว้ตามที่จะรู้ได้

(๒) นิราศพระแท่นดงรัง มีสองสำนวน ๆ หนึ่งเป็นของสามเณรกลั่น อีกสำนวนหนึ่งเป็นของนายมี มิใช่สุนทรภู่แต่ง ดูบันทึก "ผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรัง" ท้ายเรื่อง

(๓) นายเอิบ ราชสมบัติ บุรานนท์ ให้ต้นฉบับเรื่องรำพันพิลาป ซึ่งสุนทรภู่แต่งแก่หอสมุด ฯ อีก ๑ เรื่อง พิมพ์หลายครั้งแล้ว

(๔) ตัวจิ๋วบอกระยะเวลาที่แต่งนี้เพิ่มเติมขึ้นใหม่

๑๑. เรื่องพระอภัยมณี ๙๔ เล่มสมุดไทย แต่งในรัชกาลที่ ๓

๑๒. เรื่องพระไชยสุริยา (แต่งเป็นกาพย์คำเทียบสอนอ่าน) ราวเล่มสมุดไทย ๑ แต่งในรัชกาลที่ ๓

๑๓. เรื่องลักษณวงศ์ ๙ เล่มสมุดไทย (เป็นสำนวนผู้อื่นแต่งต่ออีก ๓๐ เล่ม)

๑๔. เรื่องสิงหไตรภพ ๑๕ เล่มสมุดไทย ตอนต้นแต่งในรัชกาลที่ ๒

สุภาษิต ๓ เรื่อง

๑๕. สวัสดิรักษา รวมเล่มสมุดไทย ๑ ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๖๔-๗

๑๖. เพลงยาวถวายโอวาท ราวหน้าสมุดไทย ๑ ราว พ.ศ. ๒๓๗๓

๑๗. สุภาษิตสอนหญิง เล่มสมุดไทย ๑ ราวระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๐-๓

บทละคอนเรื่อง ๓

๑๘. เรื่องอภัยนุราช เล่มสมุดไทย ๑

บทเสภา ๒ เรื่อง

๑๙. เรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนกำเนิดพลายงาม เล่มสมุดไทย ๑ แต่งในรัชกาลที่ ๒

๒๐. เรื่องพระราชพงศาวดาร ๒ เล่มสมุดไทย แต่งในรัชกาลที่ ๔

บทเห่กล่อม ๔ เรื่อง

๒๑. เห่เรื่องจับระบำ

๒๒. เห่เรื่องกากี

๒๓. เห่เรื่องพระอภัยมณี

๒๔. เห่เรื่องโคบุตร

บทเห่เป็นบทสั้น ๆ รวมกันทั้ง ๔ เรื่อง ลักเล่มสมุดไทย ๑

หนังสือบทกลอนของสุนทรภู่ได้เริ่มพิมพ์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ หมอสมิท เจ้าของโรงพิมพ์ที่บางคอแหลม พิมพ์เรื่องพระอภัยมณีก่อนเรื่องอื่น พิมพ์ขายคราวละเล่มสมุดไทย เรียกราคาเล่มละสลึง (๒๕ สตางค์) คนตื่นซื้อ หมอสมิทได้กำไรมาก นัยว่าสร้างตึกได้หลังหนึ่ง จนหมอสมิทคิดถึงคุณสุนทรภู่ เที่ยวสืบถามเชื้อสายหวังจะให้บำเหน็จ เวลานั้นนายพัดกับนายตาบบุตรสุนทรภู่ยังอยู่ แต่จะได้บำเหน็จเท่าไรหาปรากฏไม่ ตั้งแต่หมอสมิทรวยด้วยพิมพ์หนังสือพระอภัยมณี ต่อมาทั้งหมอสมิทและเจ้าของโรงพิมพ์อื่น ๆ ก็ค้นคว้าหาหนังสือบทกลอนของสุนทรภู่พิมพ์ขึ้นขายเป็นลำดับมา บางเรื่องได้พิมพ์ถึง ๓ ครั้ง ๔ ครั้ง หนังสือบทกลอนของสุนทรภู่ได้พิมพ์เมื่อในรัชกาลที่ ๕ หมดทุกเรื่อง เว้นแต่เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร หอพระสมุด ฯ ก็ได้พิมพ์แต่ในรัชกาลที่ ๕ แต่พิมพ์เพียงเท่าที่จำกันไว้ได้ เพราะฉบับสูญหาย เพิ่งหาได้ฉบับบริบูรณ์ จึงมาพิมพ์ตลอดเรื่องต่อในรัชกาลที่ ๖ เพลงยาวถวายโอวาทก็เพิ่งหาฉบับได้ และได้พิมพ์ต่อในรัชกาลที่ ๖ นี้เหมือนกัน

๗. ว่าด้วยเกียรติคุณของสุนทรภู่

บรรดาผู้ที่ชอบอ่านบทกลอนไทย ดูเหมือนจะเห็นพ้องกันโดยมากว่าสุนทรภู่เป็นกวีที่วิเศษสุดคนหนึ่ง ถ้าและจะลองให้เลือกกวีไทยบรรดาที่มีชื่อเสียงปรากฏมาในพงศาวดาร คัดเอาแต่ที่วิเศษสุดเพียง ๕ คน ใคร ๆ เลือกก็เห็นจะเอาชื่อสุนทรภู่ไว้ในกวี ๕ คนนั้นด้วย ข้อวิเศษของ

สุนทรภู่ที่แปลกกับกวีคนอื่นนั้น คือ ในกระบวนกลอนอย่างหนึ่ง กับสำนวนกระบวนกล่าวความอย่างปากตลาดอีกอย่างหนึ่ง ในกระบวนเหล่านี้จะหาตัวสู้สุนทรภู่แทบไม่มี แต่บทกลอนของสุนทรภู่นั้น ถ้าว่าโดยหลักฐานในทางอักษรศาสตร์ มีที่ติได้หลายอย่าง เช่นมักใช้ศัพท์ผิดและชอบเขียนแก้ศัพท์ไปตามใจสุดแต่ให้ได้สัมผัสกลอน แม้แต่งโคลง (นิราศสุพรรณ) ก็มิใคร่เอาใจใส่ในข้อบังคับเอกโท จะเปรียบกับบทกลอนของกวีที่เป็นบุคคลชั้นสูง เช่นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น เปรียบกันไม่ได้ ทั้งนี้ก็เป็นธรรมดาด้วยการที่ได้ศึกษาผิดกัน บุคคลชั้นสูงเมื่อเรียนเขียนอ่านหนังสือแล้ว ได้เรียนแบบแผนกระบวนภาษาและตำราอักษรศาสตร์แล้วจึงหัดแต่งหนังสือ ฝ่ายบุคคลชั้นต่ำเช่นสุนทรภู่ ได้ศึกษาเพียงแต่หัดอ่านและเขียนหนังสือ ไม่มีโอกาสได้เล่าเรียนตำรับตำราอันใด มีอุปนิสัยชอบแต่งบทกลอนก็เริ่มหัดแต่งด้วยการช่วยเขาบอกบทดอกสร้อยสักวา อันต้องคิดกลอนเป็นสำคัญฝึกหัดมาในทางนี้ ความคุ้นเคยก็ชักจูงใจให้รักและให้ชำนาญในทางกลอน เลยถือกลอนเป็นสำคัญยิ่งกว่าที่จะใช้ถ้อยคำให้ถูกต้องตามแบบแผน จะยกตัวอย่างพอให้เห็น ดังเช่นคำขุนแผนในบทเสภาที่ได้คัดมาลงไว้แล้วนั้น สุนทรภู่แต่งว่า "*แต่พ่อนี้ท่านเจ้ากรมยมราช*" เช่นนี้ กวีที่เป็นคนชั้นสูงเช่นพระราชนิพนธ์เป็นไม่ทรงเป็นอันขาด เพราะคำว่าเจ้ากรมนั้นผิดกับตำแหน่งของพระยายมราช แต่ฝ่ายสุนทรภู่รักคำนั้นด้วยได้กลอนสัมผัสในถือว่าความก็แปลว่านายเหมือนกันจึงใช้คำเจ้ากรมดังนี้ ความที่กล่าวมา

เป็นข้อวินิจฉัยในทางวรรณคดี มิใช่ประสงค์จะลดหย่อนคุณวิเศษของสุนทรภู่ ถึงความบกพร่องมีเช่นว่า บทกลอนของสุนทรภู่ยังต้องนับว่าดีอย่างเอกอยู่นั่นเอง แต่ดีเฉพาะแต่งกลอนเพลงยาว หรือที่เรียกกันทุกวันนี้ว่ากลอนสุภาพ กับดีในทางสำนวนกระบวนว่าเป็นปากตลาด ข้อนี้ที่สุนทรภู่คุยอวด จนเลยเป็นเหตุให้ทรงพระราชนิพนธ์บทละคอนเรื่องไกรทองดังกล่าวมาแล้ว แต่เป็นความจริง เพราะฉะนั้น ชั้นบุคคลพลเมืองจึงชอบกลอนสุนทรภู่ยิ่งกว่าของผู้อื่น

คุณวิเศษของสุนทรภู่อีกอย่างหนึ่งนั้น นับว่าเป็นผู้ตั้งแบบกลอนสุภาพขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งผู้อื่นชอบเอาอย่าง แต่งกันแพร่หลายมาจนทุกวันนี้ เดิมกระบวนแต่งบทกลอนในสมัยเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานี หนังสือบทกลอนที่แต่งเรื่อง มักแต่งเป็น ลิลิต โคลง ฉันท์ หรือกาพย์ ส่วนกลอนสุภาพ เดิมใช้แต่งแต่คำขับดำนำ เช่นร้องเพลงหรือร้องดอกสร้อยสักวา และแต่งบทมโหรี บทเสภา และบทละคอน เพิ่งมาเกิดใช้กลอนสุภาพแต่งเป็นเพลงยาวสังวาส เมื่อปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ถึงนิราศ ในชั้นเดิม เหมือนเช่นนิราศหม่อมพิมเสนครั้งกรุงศรีอยุธยา และนิราศพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จปราบพม่าที่ท่าดินแดง เป็นต้น ก็นับอยู่ในเพลงยาว สุนทรภู่เป็นผู้เริ่มเอากลอนเพลงยาวมาแต่งเรื่องนิทานเรื่องโคบุตรขึ้น เมื่อในรัชกาลที่ ๑ สันนิษฐานว่าแต่งเช่นนั้นก่อนผู้อื่นทั้งสิ้น แล้วตัวสุนทรภู่และผู้อื่นจึงแต่ง

นิทานเรื่องอื่นเป็นกลอนสุภาพ เอาอย่างเรื่องโคบุตรต่อมา(๑)

อีกประการหนึ่ง ในกระบวนแต่งกลอนสุภาพนั้น แต่ก่อนมาไม่ได้ถือเอาสัมผัสในเป็นสำคัญ สุนทรภู่เป็นผู้ริเริ่มเล่นสัมผัสในขึ้นเป็นสำคัญในกระบวนกลอน เลยถือเป็นแบบอย่างกันมาจนถึงวันนี้ นับว่าสุนทรภู่เป็นผู้ชักนำให้กลอนสุภาพเพราะพริ้งยิ่งขึ้นด้วยอีกอย่างหนึ่ง ตั้งแต่หนังสือบทกลอนของสุนทรภู่ปรากฏแพร่หลาย บรรดาผู้ที่แต่งกลอนสุภาพในชั้นหลังมา ก็หันเข้าแต่งตามแบบกลอนสุนทรภู่แทบทั้งนั้น มีที่สามารถจะแต่งดีได้ใกล้สุนทรภู่ ๒ คน คือ นายมี เดิมบวชอยู่วัดพระเชตุพนที่แต่งนิราศเดือนและนิราศเมืองถลางคนหนึ่ง กับหม่อมราโชทัย (ม.ร.ว. กระต่าย อิศรางกูร ณ อยุธยา) ที่แต่งนิราศลอนดอนคนหนึ่ง กล่าวกันมาว่าเป็นศิษย์ศึกษาที่สุนทรภู่ทั้ง ๒ คน แต่ไม่ปรากฏว่าแต่งหนังสือบทกลอนเรื่องอื่นนอกจากที่ระบุไว้นั้น

ในบรรดาหนังสือบทกลอนที่สุนทรภู่ได้แต่งไว้ ถ้าจะลองให้ผู้อ่านชี้ขาดว่าเรื่องไหนเป็นดีกว่าเพื่อน ก็น่าจะเห็นยุติต้องกันโดยมากว่าเรื่องพระอภัยมณีเป็นดีที่สุด เพราะเป็นหนังสือเรื่องยาว แต่งดีทั้งกลอน ทั้งความคิดที่ผูกเรื่อง เรื่องอื่นเช่นเสภาตอนพลายงามถวายตัวก็ดี นิราศภูเขาทองก็ดี นิราศเมืองเพชรบุรีก็ดี แต่งดีอย่างเอกก็จริง แต่เป็นเรื่อง

---

(๑) ได้พิจารณาหาหนังสือ ซึ่งแต่งนิทานเป็นกลอนสุภาพ บรรดามีฉบับอยู่ในหอพระสมุด ฯ เรื่องโคบุตรเป็นเก่าก่อนเรื่องอื่น ๆ นิทานที่แต่งเป็นกลอนครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่งเป็นกลอนกาพย์ทั้งนั้น

สั้น ๆ จะเปรียบกับเรื่องพระอภัยมณีไม่ได้ ถ้าจะลองตัดสินอีกอย่างหนึ่งว่า ในบรรดาบทกลอนของสุนทรภู่เรื่องไหนจะเลวกว่าเพื่อน ก็ดูเหมือนจะเห็นยุติต้องกันอีกว่า บทละคอนเรื่องอภัยณุราชเป็นเลวกว่าเรื่องอื่น เห็นได้ชัดว่า เพราะสุนทรภู่ไม่สันทัดแต่งบทละคอน ไปแต่งเข้าก็ไม่ดีฉันใด ก็เหมือนกับที่สุนทรภู่ไปแต่งนิราศเมืองสุพรรณเป็นโคลง ถ้าจะเอาไปเปรียบกับโคลงนิราศเรื่องที่นับถือกันว่าแต่งดี เช่น นิราศนรินทรอินสุนทรภู่ก็สู้เขาไม่ได้ เพราะฉะนั้น จึงควรยกย่องสุนทรภู่แต่ว่าเป็นกวีวิเศษในการแต่งกลอนเพลงยาว หรือที่เรียกกันว่ากลอนสุภาพนั้นอย่างเดียว.

089.93911
ส.ม. พ๑๑๑ ส๑ น๒๐ ร ๘๒๒๐

นิราศเมืองแกลง

๏ ไอ้ดังเวชวาสนานิจจาเอ๋ย จะมีคู่มิได้อยู่ประคองเชย ต้องจะเคยดวงใจไว้ไกลตา ถึงทุกข์ใดรในโลกที่โศกเศร้า ไม่เหมือนเราภุมรินถวิลหา จะพลัดพรากจากกันไม่ทันลา ใช้แต่ตาต่างถ้อยสุนทรจอน ไอ้จำใจไกลนุชสุดสวาท ดังนิราศเรื่องรักเป็นอักษร ให้เห็นอกคกยากเมื่อจากจร ไปดงดอนแดนป่าพนาวัน กับศิษย์น้องสองนายด้วนชายหนุ่มน้อยกับพุ่มเพื่อนไร้ในไพรสัณฑ์ กับนายแสงแจ้งทางกลางอารัญ จะพากันแรมทางไปต่างเมือง

นิราศเมืองแกลง

พอดวงเดือนดั้นเมฆขึ้นเหลืองเหลือง ถึงวัดเค้งแสงจันทร์จำรัสเรือง แลลำเรือเหลียวหลังหลังน้ำตา เป็นห่วงหนึ่งถึงชนกที่ปกเกล้า จะแสนเศร้าทรวงคอยละห้อยหา ทั้งจากแดนแสนห่วงดวงกานดา ไอ้อุรารุ่มร้อนอ่อนกำลัง ถึงสามปีมีพ้นรำปล้ำแต่ทุกข์ ดุจจะปลุกใจเอ๋ยให้ฟื้นหลัง ขออารักษ์หลักประเทศที่เวสน์ดัง เทพทั้งเมืองฟ้าสุราลัย ขอฝากน้องสองรามารดาด้วย เอ็นดูช่วยเกื้อกูลให้สองใจ ตัวข้าบาทจะนิราศออกแรมไพร ให้พ้นไพรคลาดแคล้วอย่าแผ้วพาน ถึงลำเพ็งเก่งดั้งริมฝั่งน้ำ แพประจำจอดเรียงเคียงขนาน มีซุ้มซอกครอกนางเจ้าประจาน ยังดำรานต้องขับไม่หลับลง ไอ้ขานศรีอยุธยาเอ๋ย นึกจะเชยก็ไกลชมสมประสงค์ จะลำบากยากแค้นไปแดนดง เอาพุ่มพงเพิงเขาเป็นเหย้าเรือน

089.95911
ชม. พ717ส ห20ร8720

นิราศเมืองแกลง

๏ โอ้สังเวชวาสนานิจจาเอ๋ย จะมีคู่มิได้อยู่ประคองเชย ต้องละเลยดวงใจไว้ไกลตา ถึงทุกข์ใครในโลกที่โศกเศร้า ไม่เหมือนเราภุมรินถวิลหา จะพลัดพรากจากกันไม่ทันลา ใช้แต่ตาต่างถ้อยสุนทรวอน โอ้จำใจไกลนุชสุดสวาท จึงนิราศเรื่องรักเป็นอักษร ให้เห็นอกตกยากเมื่อจากจร ไปดงดอนแดนป่าพนาวัน กับศิษย์น้องสองนายล้วนชายหนุ่มน้อยกับพุ่มเพื่อนไร้ในไพรสัณฑ์ กับนายแสงแจ้งทางกลางอารัญ จะพากันแรมทางไปต่างเมือง ถึงยามสองล่องลำนาวาเลื่อน พอดวงเดือนดั้นเมฆขึ้นเหลืองเหลือง ถึงวัดแจ้งแสงจันทร์จำรัสเรือง แลชำเรืองเหลียวหลังหลั่งน้ำตา เป็นห่วงหนึ่งถึงชนกที่ปกเกล้า จะแสนเศร้าครวญคอยละห้อยหาทั้งจากแดนแสนห่วงดวงกานดา โอ้อุรารุ่มร้อนอ่อนกำลัง ถึงสามปลื้มพื้นร่ำปลำแต่ทุกข์ สุดจะปลุกใจปลื้มให้ลืมหลัง ขออารักษ์หลักประเทศนิเวศน์วัง เทพทั้งเมืองฟ้าสุราลัย ขอฝากน้องสองรามารดาด้วย เอ็นดูช่วยปกครองให้ผ่องใส ตัวข้าบาทจะนิราศออกแรมไพร ให้พ้นไพรคลาดแคล้วอย่าแผ้วพาน ถึงลำเพ็งเก๋งตั้งริมฝั่งน้ำ แพประจำจอดเรียงเคียงขนาน มีซุ้มซอกตรอกนางเจ้าประจาน ยังลำราญร้องขับไม่หลับลง โอ้ธานีศรีอยุธยาเอ๋ย นึกจะเชยก็ได้ชมสมประสงค์ จะลำบากยากแค้นไปแดนดง เอาพุ่มพงเพิงเขาเป็นเหย้าเรือน

๏ ถึงย่านยาวดาวคะนองคะนึงนิ่ง ยิ่งดึกยิ่งเสียใจใครจะเหมือน
พระพายพานซ่านเสียวทรวงสะเทือน จนเดือนเคลื่อนคล้อยดงลงไรไร
โอ้ดูเดือนเหมือนดวงสุดาแม่ กระต่ายแดเหมือนฉันคิดพิสมัย เห็นแสง
จันทร์อันกระจ่างค่อยสร่างใจ เดือนครรไลลับตาแล้วอาวรณ์ ถึงอาราม
นามชื่อวัดดอกไม้ คิดถึงไปแนบทรวงดวงสมร หอมสุคนธ์เคียงกายขจายจร
โอ้ยามนอนห่างนางระคางคาย ถึงบางผึ้งผึ้งรังกรังร้าง พรังนางร้างรัก
สมัครหมาย มาแสนยากฝากชีพกับเพื่อนชาย แม่เพื่อนตายมิได้มาพยา-
บาล ถึงปากลัดแลท่าชลาตื้น ดูเดือมลื้นเลนลากลำละหาน เขาแจวจ้อง
ล่องแล่นแสนลำราญ มาพบบ้านบางระจ้าวยิ่งเศร้าใจ อนาถนิ่งอิงเขนย
คะนึงหวน จนจวบจวนเจ่มแจ้งปัจจุสมัย ศศิธรอ่อนอับพยับไพร ถึงเชิงไทร
ศาลพระประแดงแรง ขออารักษ์ศักดิ์สิทธิ์ที่สิงศาล ลือสะท้านอยู่ว่าเจ้าห้าว
กำแหง ข้าจะไปทางไกลถึงเมืองแกลง เจ้าจงแจ้งใจภัคนี้ที่ ฉันพลัดพราก
จากจรเพราะร้อนจิต ใช่จะคิดอายอางขนางหนี ให้นิ่มน้องครองรักไว้สักปี
ท่านสุขีเถิดข้าขอลาไป พอเจ่มแจ้งแสงเงินเงาระยับ ดาวเดือนดับเด่นดวง
พระสุริย์ใส ถึงปากช่องคลองลำโรงลำราญใจ พอน้ำไหลขึ้นเข้าก็เข้า
คลอง เห็นเพื่อนเรือเรียงรายทั้งชายหญิง ดูก็ยิ่งทรวงช้ำเป็นน้ำหนอง ไม่
แม้นเหมือนคู่เชยเคยประคอง ก็เลยล่องหลีกมาไม่อาลัย กระแสชลวน
เชี่ยวเรือเลี้ยวลด ดูค้อมคดขอบคุ้งคงคาไหล แต่สายชลเจี่ยวยังวนเป็นวง
ไป นี่หรือใจที่จะตรงอย่าสงกา ถึงด่านทางกลางคลองข้างฝั่งซ้าย ตะวันสาย
แสงส่องต้องพฤกษา ออกสุดบ้านถึงทวารอรัญวา เป็นทุ่งคาแฝกแขมขึ้น

แกมกัน ลมระรื่วปลิวหญ้าคาระยาบ ระเนนนาบพลิ้วพลิกกระดิกหัน ดูโล่งลิ่วทิวรุกขะเรียงรัน เป็นเขตคันขอบป่าพนาลัย

๏ ถึงทับนางวางเวงฤทัยวับ เห็นแต่ทับชาวนาอยู่อาศัย นางชาวนาก็ไม่น่าจะชื่นใจ คราบขี้ไคลคร่ำคร่าดังทาคราม อันนางในนครา ถึงทาสี ดีกว่านางทั้งนี้สักสองสาม โอ้พลัดพรากจากบุรินแล้วสิ้นงาม ยิ่งคิดความขวัญหายเสียดายกรุง ถึงบางพลีมีเรืออารามพระ ดูระกะดาษทางไปกลางทุ่ง เป็นเลนลุ่มลึกเหลวเพียงเอวพุ่ง ต้องลากจูงจ้างควายอยู่รายเรียง ดูเรือแพแออัดอยู่ยัดเยียด เข้าเบียดเสียดแทรกกันสนั่นเสียง แจวตะกูดเกะกะปะกระเชียง บ้างทุ่มเถียงโดนดุนกันวุ่นวาย โอ้เรือเราคราวเข้าไปติดแห้ง เห็นนายแสงเป็นผู้ใหญ่ก็ใจหาย นั่งพยุงตุ้งก่านัยน์ตาลาย เห็นวุ่นวายสันสนก็ลนลาน น้อยกับพุ่มหนุ่มตะกอถ่อกระหนาบ เสียงสวบสาบแทรกไปด้วยใจหาญ นายแสงร้องรั้งไว้ไม่ได้การ เอาถ่อกรานโดยกลัวจนตัวโกง สงสารแสงแข็งข้อไม่ท้อถอย พุ่มกับน้อยแทรกกลางเสียงผางโผง ถ้วยชามกลิ้งลิ่งฉ่างเสียงกร่างโกรง นาวาโคลงโคลนเลอะตลอดแคมจนตกลึกล่วงทางถึงบางโฉลง เป็นทุ่งโล่งลานตาล้วนป่าแขม เหงือกปลาหมอกอกกกับกุ่มแกม คงคาแจ่มเต็มจัดดังกัดเกลือ ถึงหัวป่าเห็นป่าพฤกษาโกร๋น ดูเกรียนโกร๋นกรองกรอยเป็นฝอยเผือ ที่ถึงก้านกรานกีดประทุนเรือ ลำบากเหลือที่จะร่ำในลำคลอง ถึงหย่อมย่านบ้านไร่อาลัยเหลียว สันโดษเดียวมิได้พบเพื่อนสนอง เขารีบแจวมาในนที่ทอง อันบ้านช่องมิได้แจ้งแห่งตำบล ถึงคลองขวางบางกระเทียมสะท้านอก โอ้มาตกอ้างว้างอยู่กลางหน เห็นแต่หมอนอ่อนแอบอุระตน เพราะความจนเจียวจึงจำระกำใจ

จะเหลียวซ้ายแลขวาก็ป่าแสม ตะลึงแลปูเบี้ยวเที่ยวไสว ระหริ่งเรื่อยเฉื่อยเสียงเรไรไพร ฤทัยไหวแว่วว่าพะงางาม ถึงชะแวกแยกคลองสองชะวาก ข้างฝั่งฟากหัวตะเข้มีมะขาม เขาสร้างศาลเทพาพยายาม กระดานสามแผ่นพิงไว้บูชา ตะลึงแลแต่ล้วนลูกจระเข้ โดยคะเนมากมายทั้งซ้ายขวา ลักสองร้อยลอยไล่กินลูกปลา เห็นแต่ตากับจมูกเหมือนตุ๊กแก โอ้คลองขวางทางแดนแสนโสทก ดูบนบกก็แต่ล้วนลิงแสม เลียบตลิ่งวิ่งตามชาวเรือแพ ทำลอบแลหลอนหลอกตะคอกคน คำโบราณท่านผูกถูกทุกสิ่ง เขาว่าลิงจองหองมันพองขน ทำหลุกหลิกเหลือกลานพานลุกลน เขาด่าคนจึงว่าลิงโลนลำพอง ถึงชะวากปากคลองเป็นสองแพร่ง น้ำก็แห้งสุริยนก็หม่นหมอง ข้างซ้ายมือนั้นแลคือปากตะครอง ข้างขวาคลองบางเหี้ยทะเลวน ประทับทอดนาวาอยู่ท่าน้ำ ดูเรียงลำเรือรายริมไพรสณฑ์ เขาหุงหาอาหารให้ตามจน โอ้ยามยลโภชนาน้ำตาคลอ จะกลืนข้าวคราวโศกในทรวงเสียว เหมือนขืนเคี้ยวกรวดแกลบให้แสบศอ ต้องเจือน้ำกลั้วกลืนพอกลั้วคอ กินแต่พอดับลมด้วยตรมใจ พอฟ้าคล้ำค่ำพลบลงหรุบรู่ ยุงออกฉู่ชิงพลบตบไม่ไหว ได้รับรองป้องกันเพียงควันไฟ แต่หายใจมิใคร่ออกด้วยอบอาย โอ้ยามยากจากเมืองแล้วลืมมุ้ง มากรำยุงเวทนาประดาหาย จะกรวดน้ำคว่ำขันจนวันตาย แม้นเจ้านายท่านไม่ใช้แล้วไม่มา พอน้ำตึงถึงเรือก็รีบล่องเข้าในคลองคึกคักกันนักหนา ด้วยมืดมัวกลัวตอต้องรอรา นาวามาเรียงตามกันหลามทาง ถึงบางบ่อพอจันทร์กระจ่างแจ้ง ทุกประเทศเขตแขวงนั้นกว้างขวาง ดูดาวดาษกลาดฟ้านภาพางค์ วิเวกทางท้องทุ่งสะท้านใจ ดูรัวรัวลมปลิวที่ปลายแฝก ทุกละแวกหวาดหวั่นอยู่ไหวไหว รำลึกถึง

ขนิษฐายิ่งอาลัย เช่นนี้ได้เจ้ามาด้วยจะดีนโดย เห็นทิวทุ่งวุ้งเวิ้งให้หวั่นหวาด กัมปนาทเสียงนกวิหคโหย ไหนจะต้องละอองน้ำค้างโปรย เมื่อลมโชยชื่นนวลจะชวนเชย โอ้นึกนึกแล้วก็น่าน้ำตาตก ด้วยแนบอกมิได้แนบแอบเขนย ได้หมอนข้างต่างน้องประคองเกย เมื่อไรเลยจะได้คืนมาชื่นใจ

๏ ถึงหย่อมย่านบ้านระกาดต้องลงถ่อ ค่อยลอยรอเรียงลำตามน้ำไหล จนล่วงเข้าหัวป่าพนาลัย ล้วนเงาไม้มืดคล้ำในลำคลอง ระวังตัวกลัวตอคะเคียนขวาง เป็นเยี่ยงอย่างผู้เฒ่าเล่าสนอง ว่าผีสางสิงนางตะเคียนคะนอง ใครถูกต้องแตกตายลงหลายลำ พอบอกกันยังมิทันจะขาดปาก เห็นเรือจากแจวตรงหลงถลำ กระทบผางตอนางตะเคียนดำ ก็โคลงคว่ำล่มลงในคงคา พวกเรือพี่สี่คนขนสยอง ก็เลยล่องหลีกทางไปข้างขวา พ้นระวางนางรุกขฉายา ต่างระอาเห็นฤทธิ์ประสิทธิ์จริง ขอนางไม้ไพรพฤกษ์เทพารักษ์ ขอฝากภัคนี้น้อยแม่น้องหญิง ใครสามารถชาติชายจะหมายชิง ให้ตายกลิ้งลงเหมือนตอที่ตำเรือ จนล่วงล่องมาถึงคลองที่คับแคบ ไม่อาจแอบชิดฝั่งระวังเสือ ด้วยครึ้มครึ้กพฤกษาลัดดาเครือ ค่อยรอเรือเรียงล่องมานองเนือง ลำพูรายพรายพร้อยหิ่งห้อยจับ สว่างวับแวววามอร่ามเหลือง เสมอเม็ดเพชรรัตน์จำรัสเรือง ค่อยประเทืองทุกข์ทัศนาชม ถึงบางสมัครเหมือนพี่รักสมัครมาด มาแคล้วคลาดมิได้อยู่กับคู่สม ถึงยามนอนนอนเดี่ยวเปลี่ยวอารมณ์ จะแลชมอื่นอื่นไม่ชื่นใจ แสนกันดารบ้านเมืองไม่แลเห็น ยะเยือกเย็นหย่อมหญ้าพฤกษาไสว โอ้คลองเปลี่ยว

พี่ก็เปล่าเศร้าฤทัย จะถึงไหนก็ไม่แจ้งแห่งสำคัญ ประจวบจนถึงตำบล บ้านมะพร้าว พอฟ้าขาวขอบไพรเสียงไก่ขัน เป็นที่กุมภาพาลชาญฉกรรจ์ ให้หวาดหวั่นรีบมาในสาชล ถึงบางวัวเห็นแต่ศาลตะหง่านง้ำ ละอองน้ำค้างย้อยเป็นฝอยฝน ดาวเดือนดับลับเมฆเป็นหมอกมน สุริยนเยี่ยมฟ้าพนาลัย พอเรือออกนอกชะวากปากตะครอง ค่อยลอยล่องตามลำแม่น้ำไหล ดูกว้างขวางว้างเวิ้งวิเวกใจ เป็นพงไพรฝูงนกวิหคบิน

๏ ถึงหย่อมย่านบ้านบางมังกงนั้น ดูเรียงรันเรือนเรียบชลาสินธุ์ แต่ล้วนบ้านตากปลาริมวาริน เหม็นแต่กลิ่นเน่าอบตลบไป เห็นศาลเจ้าเหล่าเจ๊กอยู่เซ็งแซ่ ปูนทะก่งองค์แก่ข้างเพศไสย เกเลเอ๋ยเคยข้ามคงคาลัย ช่วยคุ้มภัยปากอ่าวเลิดเจ้านาย พอพ้นบ้านลานแลดูปากช่อง เห็นทิวท้องสมุทรไทน่าใจหาย แลทะเลเลี่ยนลาดล้วนหาดทราย ทั้งสามนายจัดแจงโจงกระเบน ไปตามช่องล่องออกไปนอกรั้ว เห็นเมฆมัวลมแดงดังแสงเสน สักประเดี๋ยวเหลียวดูลำพูเอน ยอดระเนนนาบน้ำอยู่รำไร ป่าแสมแลเห็นอยู่รวรัว ให้หวิวหวิววาบวับฤทัยไหว จะหลบหลีกเข้าฝั่งก็ยังไกล คลื่นก็ใหญ่โยนเรือเหลือกำลัง สงสารแสงแข็งข้อจนขาสั่น เห็นเรือหันโกรธบ่นเอาคนหลัง น้ำจะพัดปัดตีไปสี่ชัง แล้วคลุ้มคลั่งเงี่ยนยาทำตาแดง ปลอบเจ้าพุ่มพิ้มพำว่ากรรมแล้ว อุตส่าห์แจวเข้าเถิดพ่อให้ข้อแข็ง สงสารน้อยหน้าจ๋อยนั่งจัดแจง คิดจะแต่งตัวตายไม่พายเรือ พี่แข็งขืนฝืนภาวนานิ่ง แลดูลิ่งไรไรยังไกลเหลือ เห็นเกินรอยบางปลาสร้อยอยู่ท้ายเรือ คลื่นก็เผื่อฟูมฟองคะนองพราย เห็นจวนจนบนเจ้าเขาลำมุก จงช่วยทุกข์

ถึงที่จะทำถวาย พอขาดคำน้ำขึ้นทั้งคลื่นคลาย ทั้งสามนายหน้าชื่นค่อยเลื่อยมา หยุดตะพานย่านกลางบางปลาสร้อย พุ่มกับน้อยสรวลสันต์ต่างหรรษา นายแสงหายคลายโทโสที่โกรธา ชักกัญชานั่งกรึ่มยิ้มละไม แล้วหุงหาอาหารสำราญรื่น จนเที่ยงคืนขึ้นศาลาได้อาศัย ฟังเสียงคลื่นครืนครันสนั่นไป ดูมืดในเมฆานภาพางค์ พี่เด็งแลดูกระแสสายสมุทร ละลิ่วสุดสายตาเห็นฟ้าขวาง เป็นฟองฟุ้งรุ่งเรืองอยู่รางราง กระเด็นพร่างพรายพราวราวกับพลอย เห็นคล้ายคล้ายปลาว่ายเฉวียดฉวัด ระลอกซัดสาดกระเซ็นขึ้นเต้นหยอย ฝูงปลาใหญ่ไล่โลดกระโดดลอย น้ำก็พลอยพร่าง-พร่างกลางคงคา แลทะเลแล้วก็ให้อาลัยนุช ไม่สร่างสุดโศกสิ้นถวิลหาจนอุทัยไตรตรัสจำรัสตา เห็นเคหาเรียงรายริมชายทะเล ดูเรือแพแต่ละลำล้วนโปะโหละ พวกเจ๊กจีนกินโต๊ะเสียงโหลเหล บ้างลงเลนล้วงปูดูโซเซสมคะเนใส่ข้องเที่ยวมองคอย อันนารีที่ยังสาวพวกชาวบ้าน ถือบกระดานถือตะกร้าเที่ยวหาหอย ดูแคล่วคล่องล่องแล่นแฉลบลอย เอาขาห้อยทำเป็นหางมากลางเลน อันพวกเขาชาวประมงไม่โหย่งหยิบ ล้วนตื่นถือปากกัดขัดเขมร จะได้กินข้าวเช้าก็ราวเพล ดูจัดเจนโลดโผนในโคลนตม จึงมั่งคั่งตั้งบ้านในการบาป แต่ต้องสาปเคหาให้สาสม จะปลูกเรือนก็มิได้ใส่ปั้นลม ใครขึ้นทำก็ระทมด้วยเพลิงลาม โอ้ดูเรือนเหมือนอกเราไร้คู่ผู้ใดดูจึงไม่ออกเอี่ยมสนาม หรือต้องสาปบาปหลังยังติดตาม ผู้หญิงงามจึงไม่มีปรานีเลย จะรักใครเขาก็ไม่เมตตาตอบ สมประกอบได้แต่สอดกอดเขนย เอ็นดูเขาเผ้านี้กนิยมเชย โอ้ใจเอ๋ยจะเป็นกรรมนั้นร่ำไป พลางรำพึงถึงทางที่กลางเถื่อน จึงคล้อยเคลื่อนนาวาเข้าอาศัย มีมิตรชายท้าย

ย่านเป็นบ้านไทย สำนักในเคหาขุนจ่าเมือง ใครพบพักตร์เขาก็ทักว่าทรงซูบ จะดูรูปตัวเองก็ผอมเหลือง ซังตายชื่นฝืนฤทัยให้ประเทือง เที่ยวชำเลืองแลชมตลาดเรียง เป็นสองแถวแนวถนนคนสะพรั่ง บ้างยืนบ้างนั่งร้านประสานเสียง ดูรูปร่างนางบรรดาแม่ค้าเคียง เห็นเกลียงเกลียงกล้องแกล้งเป็นอย่างกลาง ขายหอยแครงแมงภู่กับปูม้า หมึกแมงดาหอยดองรองกระถาง พวกเจ๊กจีนสินค้าเอามาวาง มะเขือคางแพะเผือกผักกาดดอง ที่ขายผ้าหน้าถังก็เปิดโถง ล้วนเบี้ยโป่งหญิงชายมาจ่ายของ สักยี่สิบหยิบออกเป็นกอบกอง พี่เที่ยวท่องทัศนาจนสายัณห์ ดูก็งามตามประสาพนาเวศไม่นวลเนตรเหมือนหนึ่งในไอศวรรย์ แต่แรมค้างบางปลาสร้อยได้สามวันก็ชวนกันเลยลาขุนจ่าเมือง พอฟ้าขาวดาวเดือนลงเลือนลด อร่ามรถสุริยาเวหาเหลือง จากเคหาชลนาพื้นองเนือง ขึ้นประเทืองปล้ำทุกข์มาตามทาง พอพ้นบ้านลานแลล้วนทุ่งเดียน หนทางเตียนตัดเข้าภูเขาขวาง ดูกรวดทรายพรายงามเหมือนเงินราง หยาดน้ำค้างขังหลุมที่ขุมควาย ดูสีขาวราวกับน้ำตาลโตนด ที่หว่างโขดขอบผาศิลาฉลาย ริมทางเลื่อนเรือนเหย้ามีรายราย เห็นฝูงควายปล่อยเกลื่อนอยู่กลางแปลง ถึงหนองมนมีตำบลชื่อบ้านไร่ เขาถากไม้ทุกประเทศทุกเขตแขวง ต้องเดินเฉียงเลียงลัดตัดทะแยง ตามนายแสงนำทางไปกลางไพร กำดัดแดดแผดร้อนทุกขุมขนไม่มีต้นพฤกษาจะอาศัย ล้วนละแวกแฝกคาป่ารำไร จนสุดไร่เลียบริมทะเลมา ตะวันคล้อยหน่อยหนึ่งถึงบางพระ ดูระยะบ้านนั้นก็แน่นหนาพอพบเรือนเพื่อนชายชื่อนายมา เขาโอภาต้อนรับให้หลับนอน พอรุ่งแสง

สุริยาลีลาลาศ ลงเลียบหาดหวนคะนึงถึงสมร เห็นกรวดทรายชายทะเล ชโลทร ละเอียดอ่อนดังละอองลำลีดี ดูกาบหอยรอยคลื่นกระเด็นสาด ก็เกลื่อนกลาดกลางทรายประพรายสี เป็นหลายอย่างลางดูกก็เรียวรี โอ้ เช่นนี้แม่มาด้วยจะดีใจ จะเชยชมก้มเก็บไปกลางหาด เห็นประหลาดก็จะถามตามสงสัย พี่ไม่รู้ก็จะชวนลำรวลไป ถึงเหนื่อยใจจะค่อยเบาบรรเทาคลาย โอ้ยามนี้พี่เห็นแต่พักตร์เพื่อน ไม่ชื่นเหมือนสุดสวาทที่มาดหมาย กลั้นน้ำตามาจนสุดที่หาดทราย เห็นเรือรายโรงเรียงเคียงเคียงกัน อันชื่อนี้ศรีมหาราชาชาติ ขึ้นจากหาดเข้าป่าพนาสัณฑ์ ค่อยเลียบเดินเนินโขดสิงขรคัน เสียงจักจั่นแซ่เซ็งวังเวงใจ สองข้างทางนางไม้ไพรสงัด ไม่แกว่งกวัดก้านกิ่งประวิงไหว เย็นระรื่นชื่นชุ่มชอุ่มใบ หนาวฤทัยโทมนัสระมัดกาย เสียงนกร้องก้องกู่กันกลางป่า ฟังภาษาสัตว์ไพรก็ใจหาย จนออกดงลงเดินเนินสบาย ค่อยเคลื่อนคลายรอเรียงมาเคียงกัน ถึงเขาขวางว่างเวิ้งชะวากวุ้ง เขาเรียกทุ่งสงขลาพนาสัณฑ์ เป็นป่ารอบขอบเขินเนินอรัญ นกเขาขันคูเรียกกันเพรียกไพร บ้างถาบถาพาคู่ลงฟุบฝุ่น เห็นคนผลุนโผผินบินไถล บ้างก่งคอคูคูกุกกูไป ฝูงเขาไฟฟุบแฝงที่แฝกฟาง โอ้ปักษ์มีคู่ที่ชูชื่น สำราญรื่นปกปีดด้วยปีกหาง พี่เปลี่ยวใจอายนกเพราะห่างนาง มาเดินกลางดงแดนแสนกันดาร แล้วรีบรุดไปจนสุดที่ทิวทุ่ง ถึงบางละมุงพบน้ำลำละหาน เป็นประเทศเขตนิคมกรมการ มีเรือนบ้านแออัดทั้งวัดวา น้ำตาตกอกโอ้อนาถเหนื่อย ให้มึนเมื่อยขัดข้องทั้งสองขา ลงหยุดหย่อนผ่อนนั่งที่ศาลา ต่างระอาอ่อนจิตระอิดแรง

ลงอาบน้ำลำห้วยพอเหนื่อยหาย แต่เส้นสายรุมรึงให้ขึงแข็ง สลดใจเห็นจะไม่ถึงเมืองแกลง แต่นายแสงวอนว่าให้คลาไคล พี่ดูดวงสุริย์ฉายก็บ่ายคล้อย ชวนพุ่มน้อยจากศาลาที่อาศัย ออกพ้นย่านบ้านบางละมุงไป ค่อยคลายใจจรเลียบชลามา ในกระแสแลล้วนแต่โป๊ะล้อม ลงอวนอ้อมโอบสกัดเอามัจฉา โอ้คิดเห็นเอ็นดูหมู่แมงดา ตัวเมียพาผัวลอยเที่ยวเล็มไคล เขาจับตัวผัวทิ้งไว้กลางน้ำ ระลอกซ้ำสาดซัดให้ตัดษัย พอเมียตายฝ่ายผัวก็บรรลัย โอ้เหมือนใจที่พี่รักภักดิ์นี้ แม้นน้องตายพี่จะวายชีวิตด้วย เป็นเพื่อนม้วยมิ่งแม่ไปเมืองผี รำจวญจิตคิดมาในวารี จนถึงที่ศาลาบ้านนาเกลือ หยุดประทับดับดวงพระสุริย์แสง ยิ่งโรยแรงร้อนรนนั้นดั่นเหลือ จะเคี้ยวข้าวตละคำเอาน้ำเจือ พอกลั่วเกลือกลำกลืนค่อยชื่นใจ ทั้งล้าเลือยเหนื่อยอ่อนนอนสนิท จนอาทิตย์แย้มเยี่ยมเหลี่ยมไศล ถอนสะอื้นตื่นตายังอาลัย รำจวญใจจรจากศาลามา เข้าเดินดงพงชัฏสงัดเงียบ เย็นยะเยียบน้ำค้างพร่างพฤกษา ออกชะวากปากทุ่งพัทยา นายแสงพาเลี้ยวหลงที่วงเวียน บุกระแวกแฝกแขมแอร่มรก กับกอกกสูงสูงเสมอเศียร ด้วยน้ำฝนล้นลงหนทางเกวียน ขึ้นโขดเตียนตอกรอกยอกระยำ กลัวปลิงเกาะเลาะลัดขัดเขมร ลงลุยเลนพรวดพราดพลาดถลำ ถึงแนวน่องย่องก้าวเอาเท้าคลำ แต่ท้องน้ำอยู่จนเที่ยงจึงพบทาง พอยกเท้าก้าวเดินบนเนินแห้ง ทั้งขาแข้งเข่าข้อให้ขัดขวาง เจ็บระบมคมหญ้าคาระคาง ค่อยย่องย่างเหยียบฝุ่นให้งุนโงน เห็นพฤกษาไม้มะค่ามะขามข่อย ทั้งไทรย้อยยอดโยนโดนตะโขง เหมือนไม้ดัดจัดวางข้างพระโรง เป็นพุ่มโพรง

สาขาน่าเสียดาย เดินพินิจเหมือนคิดสมบัติบ้า จะใคร่หาต้นไม้เข้าไปถวาย นี่เหน็ดเหนื่อยเลื่อยล้าบรรดาตาย แสนเสียดายดูเดินจนเกินไป ถึงท้องธารศาลเจ้าริมเขาขวาง พอได้ทางลงมหาชลาไหล เข้าถามเจ๊กลูกจ้างตามทางไป เป็นจีนใหม่อ้อแอ้ไม่แน่นอน ร้องได้ขอมือชี้ไปที่เขา ก็ดีเดาเลียบเดินเนินสิงขร ศิลาแลเป็นชะแง่ชะงักงอน บ้านพรุนพรอนแตกกาบเป็นคราบไคล ต้องเลี่ยงเลียบเหยียบยอกเอาปลาบแปลบ ถึงที่แคบเป็นเขินเนินไศล ค่อยตะกายป่ายปีนเปะปะไป จะขาดใจเสียด้วยเหนื่อยทั้งเมื่อยกาย ถึงที่โขดต้องกระโดดขึ้นบนแง่ ก่นเอาแม่จีนใหม่นั้นใจหาย บอกว่าใกล้ไกลมาบรรดาตาย ทั้งแค้นนายแสงนำไม่จำทาง ทำซมเซอะเคอะคะมาปะเขา แต่โดยเมากัญชาจนตาขวาง แกไขหูสู้นิ่งไปตามทาง ถึงพื้นล่างแลลาดล้วนหาดทราย ต่างโหยหิวนิ่วหน้าสองขาแข็ง ในคอแห้งหอบรนกระหนกระหาย กลืนกระเดือกเกลือกลืนกินน้ำลาย เจียนจะตายเสียด้วยร้อนอ่อนกำลัง น้ำก็นองอยู่ในท้องชลาสินธุ์ จะกอบกินเค็มขมไม่สมหวัง เหมือนไร้คู่อยู่ข้างกำแพงวัง จะเกี้ยวมั่งก็จะเฆี่ยนเอาเจียนตาย ทั้งนี้เพราะเคราะห์กรรมกระทำไว้ นี่กอะไรจึงไม่สมอารมณ์หมาย แล้วปลอบน้องสองราปรีชาชาย มาถึงท้ายทิวป่านาจอมเทียน เห็นบ่อน้ำร่ำดื่มเอาโดยอยาก พออ้าปากเหม็นหืนให้คลื่นเหียน ค่อยมีแรงแข็งใจไปทางเกวียน ไม่แวะเวียนเดาเดินดำเนินไป ถึงห้วยขวางตัดทางเข้าไต่ถาม พบขุนรามเรียกหาเข้าอาศัย กินข้าวปลาอาหารสำราญใจ เขาแต่งให้หลับนอนผ่อนกำลัง สงสารแสงแสนสุดเมื่อหยุดพัก เฝ้านั่งชักกัญชากับตาลัง

เสียงชาคะอยู่จนพระเคาะระฆัง ต่างร่ำสั่งฝากรักกันหนักครัน แสนวิตก อกพี่เมื่ออ้างว้าง ถามถึงทางที่จะไปในไพรสัณฑ์ ชาวบ้านบอกมรคาว่า กว่าพัน สะกิดกันแกล้วกล้าเป็นน่ากลัว ยิ่งหวาดจิตคิดคุณพระชินสีห์ กับชนนีบิตุเรศบังเกิดหัว ข้าตั้งใจไปหาบิดาตัว ให้พ้นชั่วที่ชื่อว่าไภยันต์ อธิษฐานแล้วสะท้อนสะท้านอก สำเนียงนกเพรียกไพรทั้งไก่ขัน เมฆแอร่ม แย้มแยกแหวกตะวัน ก็ชวนกันอำลาเขาคลาไคล เขม้นเมินเดินตรงเข้า ดงดึก ดูซึ้งซึกมิได้เห็นพระสุริย์ใส เสียงฟ้าร้องก้องดั่นสนั่นไพร ไม้ไหว ไหวเหลียวหลังระวังคอย สงัดเงียบเยียบเย็นยะเยือกอก น้ำค้างตกหยด เหยาะลงเผาะผอย พฤกษาสูงยูงยางสล้างลอย ดูชดช้อยชื่นชุ่มชอุ่มใบ ถึงปากช่องหนองชะแง้วเข้าแผ้วถาง แม้นค่ำค้างอรัญวาได้อาศัย เป็นที่ ลุ่มขุมขังคงคาลัย วังเวงใจรีบเดินไม่เมินเลย หนทางรื่นพื้นทรายละเอียด อ่อน ในดงดอนดอกพะยอมหอมระเหย หายระหวยด้วยพระพายมาชายเชย ชะแง้เงยแหงนทัศนามา ถึงบางไผ่ไม่เห็นไผ่เป็นไพรชัฏ แสนสงัดเงียบใน ไพรพฤกษา ต้องข้ามธารผ่านเดินเนินวนา อรัญวาอ้างว้างในกลางดง ถึงพงค้อคอเขาเป็นโขดเขิน ต้องขึ้นเนินภูผาป่าระหง ส่งกระทั่งหลังโคก เป็นโตรกตรง เมื่อจะลงก็ต้องวิ่งเหมือนลิงโลน แต่ข้ามห้วยเหวผาจนขา ขัด ต้องกำดัดวิ่งเต้นดังเล่นโขน ทั้งรากยางขวางโกงตะโขงโคน สะดุด โดนโดดข้ามไปตามทาง ถึงพุดรสาครเป็นพวยพุ น้ำทะลุออกจากชะวาก ขวาง ดูซึ้งใสไหลเชี่ยวเป็นเกลียวกลาง สไบบางชุบซับกับอุรา แล้วขึ้น เนินเดินในดงไม้หอม สะพรั่งพร้อมปรูปรายปฤษณา ยามพระพายชายเชย

รำเพยพา หอมบุปผารันรันชันอารมณ์ เหมือนกลิ่นปรางนางปนสุคนธ์รัน คิดถึงคืนเคียงน้องประคองสม ถอนสะอื้นยืนเด็ดลำดวนดม พี่นึกชม ต่างนางไปกลางไพร ถึงห้วยอีร้าแลระย้าล้วนสายหยุด ดอกนั้นสุดที่จะดก ดูไสว กะมองกะเมงนมแมวเป็นแถวไป ล้วนลูกไม้กลางป่าทั้งหว้าพลอง สะท้อนหล่นใต้ต้นออกเกลื่อนกลิ้ง ฝูงค่างลิงกินเล่นเป็นเจ้าของ ต่างเก็บเคี้ยวเปรี้ยวปรายเสียก่ายกอง แต่โดยลองเลือกชิมจนอิ่มไป ถึงโตรกตรวยห้วยพยูนจะหยุดร้อน เห็นแรดนอนอยู่ในดงให้สงสัย เรียกกันดูด้วยไม่รู้ว่าสัตว์ใด เห็นหน้าใหญ่อย่างจระเข้ตะคุกตัว มันเห็นหน้าทำตากระปริบนิ่ง เห็นหลายสิ่งคอคางทั้งหางหัว รู้ว่าแรดกินหนามให้คร้ามกลัว ขยับตัววิ่งพลันไป ครู่หนึ่งถึงชะวากชากลูกหญ้า ล้วนพฤกษายางยูงสูงไสว แต่ล้วนทากตะและรำลำพูไพร ไต่ใบไม้ยูงยางมากลางแปลง กระโดดเผาะเกาะผับกระหยับคีบ ถีบกระทืบมิใคร่หลุดสุดแสยง ปลดที่ดินติดขาระอาแรง ทั้งขาแข้งเลือดโซมชโลมไป ออกเดินถี่หนีทากถึงชากขาม เป็นสนามน้ำท่าได้อาศัย เห็นรอยคนแรมค้างอยู่กลางไพร ขึ้นต้นไม้หักรังไว้เรียงราย เสียงลิงค่างบ่างชะนีวะหวีดโหวย กระหึ่มโหยห้อยไม้น่าใจหาย เสียงผัวผัวตัวเมียเที่ยวโยนกาย เห็นคนอายแอบอิงกับกิ่งยาง โอ้ชะนีเวทนาเที่ยวหาผัว เหมือนตัวพี่จากน้องให้หมองหมาง ชะนีเพรียกเรียกชายอยู่ปลายยาง พี่เรียกนางนุชน้องอยู่ในใจ เป็นป่าสูงฝูงนกในดงดิก หวนระลึกถึงสุดาน้ำตาไหล จักจั่นร้องพร้องเพราะเสนาะไพร ทั้งเสียงไก่เถื่อนขันสนั่นเนิน พฤกษาเบียดเสียดสีดังปี่แก้ว วิเวกแว่วหว่างลำเนา

ภูเขาเขิน สดับฟังวังเวงเป็นเพลงเพลิน ต้องรีบเดินโดยด่วนด้วยจวนเย็น ถึงห้วยโป่งเห็นธารละหานไหล คงคาใสปลาว่ายคล้ายคล้ายเห็น มีกรวดแก้วแพรวพรายรายกระเด็น บ้างแลเห็นเป็นสีบุษราคัม ชื่นอารมณ์ชมเชยเลยลีลาศ พระพายพาดพัดเรื่อยมาเฉื่อยฉ่ำ ทั้งสองข้างมรคาป่าระกำ สล้างลำแลสลับอยู่กับกอ หอมบุปผาสาโรชมารื่นรื่น ต่างหยุดยืนใจหายเสียดายหนอ แม้นอยู่เคียงเวียงชัยเห็นไม่พอ จะคิดต่อเรือแล่นเล่นตามกัน ทะลายลูกสุกแลดูแออัด เอาดาบตัดชิมไปในไพรสัณฑ์ มันแสนเปรี้ยวเปรี้ยวหน้าเข้าหากัน ออกเข็ดฟันเป็นจะตายด้วยรายชิม

๏ ถึงห้วยพร้าวเท้าเมื่อยออกเลื่อยล้า เห็นผิดฟ้าฝนย้อยลงหยิมหยิม สุริย์ฉายบ่ายเยืองเมืองประจิม อุระปิ่มศรปักสลักทรวง ออกเดินรีบถีบถอนไปทุกย่าง กลัวจะค้างค่ำลงในดงหลวง ด้วยครึ้มครึ้กพฤกษาลดาพวง ไม่เห็นดวงสุริยาเวลาไร พอเต็มตึงถึงสุนัขกะบากนั้น รอยเขาพื้นพฤกษาอยู่อาศัย เห็นรอยคนปนควายค่อยคลายใจ รู้ว่าใกล้ออกดงเดินตะบึง แต่ย่างย้ายทรายฝุ่นขยุ่นยุบ ยิ่งเหยียบฟุบขาแข้งให้แข็งขึง ยิ่งจวนเย็นเส้นสายให้ตายตึง ดูเหมือนหนึ่งเหยียบโคลนให้โอนเอน ออกปากช่องท้องทุ่งที่ตลิ่ง ต่างเกลือกกลิ้งลงทั้งรกถกเขมร ด้วยล้าเลื่อยเหนื่อยอ่อนนอนระเนน จนสุริเยนลับไม้ชายทะเล ผลัดกันทำย่ำเหยียบแล้วยืนหยัด กระดูกดัดผัวะเผาะให้โผเผ ค่อยย่างเท้าก้าวเขยกดูเกกเก ออกโซเซเดินข้ามตามตะพาน เป็นทุ่งแถวมีแนวแม่น้ำอ้อม ระยะหย่อมเคหาน่าสนาน เป็นเนินสวนล้วนเหล่ามะพร้าวตาล เข้าลับบ้านทับม้า

ลี้ลาไป พอสิ้นดงตรงบากออกปากช่อง ถึงระยองเหย้าเรือนดูไสว แวะเข้าย่านบ้านเก่าค่อยเบาใจ เขาจุดไต้ต้อนรับให้หลับนอน ฝ่ายนายแสงถึงตำแหน่งสำนักน้อง เขายิ้มย่องชมหลานคลานสลอน พี่ว้าเหว่เอกาอนาทร ด้วยจะจรต่อไปเป็นหลายเดือน ครั้นรุ่งเช้าเท้าบวมทั้งสองข้าง จะย่องย่างสุดแรงจะแข็งขืน อยู่ระยองสองวันสู้กลั้นกลืน ค่อยแช่มชื่นชวนกันว่าจะคลาไคล นายแสงหนีลี้หลบไม่พบเห็น โอ้แสนเข็ญคิดน่าน้ำตาไหล น้อยหรือเพื่อนเหมือนจะร่วมชีวาลัย มาสูญใจจำจากเมื่อยากเย็น จึงกรวดน้ำร่ำว่าต่ออาวาส อันชายชาตินี้หนอไม่ขอเห็น มาลวงกันปล้นปลอกหลอกทั้งเป็น จะชี้เช่นชั่วช้าให้สาใจ เดชะสัตย์อธิษฐานประจานแจ้ง ให้เรียกแสงเทวทัตจนตัดษัย เหมือนชื่อตั้งหลังพิหารเขียนถ่านไฟ ด้วยน้ำใจเหมือนมินหม้อทรชน แล้วชวนสองน้องรักร่วมชีวิต ให้เปลี่ยวจิตไม่แจ้งรู้แห่งหน จากระยองย่องตามกันสามคน เลียบถนนคันนาป่ารำไร ถึงบ้านนาตาขวัญสำคัญแน่ เห็นยายแก่แวะถามตามสงสัย เขาชี้นิ้วแนะทิวหนทางไป ประจักษ์ใจจำแน่ดำเนินมา ถึงบ้านแลงทางแห้งเห็นทุ่งกว้าง เพื่อนหนทางทวนทบตลบหา บุกละแวกแฝกแขมกับหญ้าคา จนแดดกล้ามาถึงย่านบ้านตะพง มีเคหาอารามงามระรื่น ด้วยพ่างพื้นพุ่มไม้ไพรระหง ตัดกระพ้อห่อได้ทุกไร่กง พี่หลีกลงทางทุ่งกระทอดอ เห็นสาวสาวชาวไร่เขาไถที่ บ้างพาทีอื้อออเสียงเหนอหนอ แลขี้ไคลใส่ตาบเป็นคราบคอ ผ้าห่มห่อหมากแห้งตะแบงมาน พี่สู้เมินเดินตรงเข้าดงสูง เสียงนกยูงเบญจวรรณขึ้นขันขาน คิดถึงน้องหมองใจอาลัยลาน แม้นแจ้ง

การว่าพี่จากอยุธยา จะเศร้าสร้อยคอยท่าเป็นทุกข์ร้อน ถึงยามนอนยามกิน ถวิลหา พี่ก็แสนสุดยากลำบากมา ทั้งเดินป่าปีนภูเขาวางวาย ต้องเวียนวง หลงทบตลบเลี้ยว ด้วยรกเรี้ยวห้วยหนองเป็นคลองขวาง ระหกระเหิน เดินภาวนาพลาง พอพบทางลงถึงท้องทะเลวน เสียงพิลึกครึกครื้มกระหึ่มคลื่น ร่มระรื่นรุกขาพฤกษาสน เหล่าต้นโปลงโกงกางกิ่งพิกล ส่ายต้นเต็งตั้งสะพรั่งตา ถึงปากช่องคลองกรุ่นเห็นคลองกว้าง มีโรงร้างเรียงรายชายพฤกษา เป็นชุมรุมหน้าน้ำเขาทำปลา ไม่รอรารีบเดินดำเนินพลาง ถึงศาลเจ้าอ่าวสมุทรที่สุดหาด เลียบลัดลาศขึ้นตามช่องที่คลองขวาง ถึงบ้านแกลงลัดบ้านไปย่านกลาง เห็นฝูงนางสานเสื่อนั้นเหลือใจ แต่ปากพลอดมือสอดขยุกขยิก จนมือหงิกงอแงไม่แบได้ เป็นส่วยบ้านสานส่งเข้ากรุงไกร เด็กผู้ใหญ่ทำเป็นไม่เว้นคน พอพลบค่ำลำนักที่เรือนเพื่อน ดูเหย้าเรือนชาวแขวงทุกแห่งหน มุงด้วยไม้หวายโสมแสนพิกล ไม่มีคนแล้วก็ม้วนหลังคาวาง ครั้นคนมาเอาหลังคาขึ้นคลุมคลี่ ดูก็ดีเร็วรัดไม่ขัดขวาง เวลาค่ำถ้าเหลือด้วยเสื่อกวาง ปีบมาข้างเรือนเหย้าที่เรานอน เขาดักจั่นชั้นในใส่สุนัข มันหอบฮักดิ้นโดยแล้วโหยหอน ยิ่งดึกฟังวังเวงวนาดร สังเวชนอนมิใคร่หลับระงับลง จนรุ่งแจ้งแสงสายไม่วายโศก บริโภคเสร็จสมอารมณ์ประสงค์ จากสถานบ้านแกลงไปกลางดง ต้นรังรงร่มชื่นระรื่นเย็น เห็นรอกแตแย้ตุ่นออกวุ่นวิ่ง เอาดินทิ้งไล่ทุบตะครุบเล่น ลูกมะม่วงร่วงกลาดดาษกระเด็น เสียดายเป็นกลางไพรไม่ได้การ อยู่ใกล้วังดังนี้นางสาวสาว จะโน้มน้าวกิ่งเก็บเกษมศานต์ นึกดำเนินเดินกลางทาง

กันดาร ถึงตะพานยายเหมสร้างที่กลางไพร เป็นทุ่งแถวแนวน้ำสกัดกั้น ต้องพากันลุยเลียบทะเลไหล แล้วขึ้นข้ามตามตะพานสำราญใจ ลงเลียบในตีนเขาลำเนาทาง ดูครึ้มครึ้กพฤกษาป่าสงัด ทะลุลัดตัดทะเลแหลมทองหลาง ต่างเพลิดเพลินเดินว่าเสภาพลาง ถูกขุนช้างเข้าหอหัวร่อเฮ เห็นไร่แตงแกล้งแวะเข้าริมห้าง ทำถามทางชักชวนให้สรวลเส พอเจ้าของแตงโมปะโลปะเล สมคะเนกินแตงพอแรงกัน แล้วภิญโญโมทนาลาลีลาศ ลงเลียบหาดปรีดิ์เปรมเกษมสันต์ ถึงปากช่องคลองน้ำเป็นสำคัญ ตำแหน่งนั้นชื่อชะวากปากลาวน ไม่หยุดยั้งตั้งหน้าเข้าป่ากว้าง ไปตามทางโขดเขินเนินถนน สดับเสียงดิ่งค่างครางคำรน เหมือนคนกรนโครกครอกทำกลอกตา

๏ ถึงหย่อมย่านบ้านกร่ำพอค่ำพลบ ประสบพบเผ่าพงศ์พวกวงศา ขึ้นกระฎีที่สถิตท่านบิดา กลืนน้ำตาก็ไม่ฟังเผ้าพรั่งพราย ศีโรราบกราบเท้าให้เปล่าจิต รำคาญคิดอาลัยมิใคร่หาย ชะรอยกรรมทำสัตว์ให้พลัดพราย จึงแยกย้ายบิตุราชญาติกา มาพบพ่อท้อใจด้วยไกลแม่ ให้ตั้งแต่เศร้าสร้อยละห้อยหา ชนนีอยู่ศรีอยุธยา บิดามาอ้างว้างอยู่กลางไพร ภูเขาขวางทางกั้นอรัญเวศ ข้ามประเทศทุ่งท่าชลาไหล เดินกันดารปานบึ้มจะบรรลัย จึงมาได้เห็นหน้าบิดาตัว ท่านชูช่วยอวยพรให้ผ่องแผ้ว ดังฉัตรแก้วกางกั้นไว้เหนือหัว อุตส่าห์ฝนไพลทารักษาตัว ค่อยยังชั่วมิ่นเมื่อยที่เหนื่อยกาย บรรดาเหล่าชาวบ้านประมาณมาก ต่างมาฝากรักใคร่เหมือนใจหมาย พูดถึงที่ดีโบยขโมยควาย กล่าวขวัญนายเบียดเบียนแล้วเฆี่ยนตี ถามราคา

พร้าขวานจะวานซื้อ ล้วนออื้อเอ็งกูกะหนูกะหนี่ ที่คะขาคำหวานนาน นานมี เป็นว่าขี้คร้านพึ่งแต่ซังตาย เวลาเช้าก็ชวนกันออกป่า มันโม้หมาไล่เนื้อไปเหลือหลาย พอเวลาสายัณห์ตะวันชาย ได้กระต่ายตะกวดกวางมาย่างแกง ทั้งแย้งงิ้งอ่างเนื้อค่างคั่ว เขาทำครัวครั้นไปปะขยะแขยง ต้องอดสิ้นกินแต่ข้าวกับเต้าแตง จนเรี่ยวแรงโรยไปมิใคร่มี อยู่บุรินกินสำราญทั้งหวานเปรี้ยว ตั้งแต่เที่ยวยากไร้มาไพรศรี แต่น้ำตาลมิได้พานในนาภี ปัถวีวาโยก็หย่อนลง ด้วยเดือนเก้าเข้าวษาเป็นหน้าฝน จึงขัดสนสิ่งของต้องประสงค์ ครั้นแล้วลาฝ่าเท้าท่านบิตุรงค์ ไปบ้านพงค้อตั้งริมฝั่งคลอง ดูหนุ่มสาวชาวบ้านรำคาญจิต ไม่น่าคิดเข้าในกลอนอักษรสนอง ล้วนวงศ์วานว่านเครือเป็นเชื้อชอง ไม่เหมือนน้องนี้กน่าน้ำตากระเด็น แล้วไปชมกรมการบ้านดอนเด็จ ล้วนเลี้ยงเบ็ดหมูเนื้อดูเหลือเข็ญ ยกกระบัตรคัดช้อนทุกเช้าเย็น เมียที่เป็นท่านผู้หญิงนั่งปิ้งปลา

๏ แล้วไปบางทางเถื่อนบ้านพงอ้อ ไม่เหลือหลอหลายดำแหน่งแสวงหา จะเที่ยวดูคนผู้ทำยาตา ไม่เห็นหน้านี้กระทดสลดใจ ถึงคนผู้อยู่เกลื่อนก็เหมือนเปล่ยว สันโดษเดี่ยวด้วยว่าจิตผิดวิสัย มาอยู่ย่านบ้านกร่ำระกำใจ ชวนกันไปชมทะเลทุกเวลา เห็นเงื้อมเขาเงาบังขึ้นนั่งเล่นลมเย็นเย็นอยากดูหมู่มัจฉา แลคลื่นโล่งลิ่วทิวชลา ดูนาวาแล่นละเลาะริมเกาะเรียน บ้างก้าวเลี่ยดเฉียดทางไปข้างเขา บ้างออกเข้าข้ามฟากดังฉากเขียน เรือตระเวนเจนแดนเที่ยวแล่นเวียน ดาษเดียรดูสล้างกลางชลา ครั้นยามเย็นเห็นเหมือนหนึ่งเมฆพลุ่ง เป็นควันฟุ้งราวกับไฟไกลหนักหนา

แล้วถอยลงโพลงขึ้นไม่ขาดตา ถามผู้เฒ่าเขาว่าปลามันพ่นฟอง เห็นจริงจังนั่งนิ่งพิลึกล้ำ จนพลบค่ำมืดมนขนสยอง ยิ่งอาลัยใจมาอยู่ที่คู่ครอง แม้นแม่น้องได้มาเห็นเหมือนเช่นนี้ จะแอบอิงวิงวอนชะอ้อนถาม ตำแหน่งนามเกาะแก่งแขวงวิถี ได้เชยชื่นรื่นรสสุมาลี แล้วจะชี้ให้แม่ชมยมนา ไหนตัวพี่นี่จะชมทะเลหลวง จะชมดวงนัยน์เนตรของเชษฐา โอ้อาลัยไกลแก้วกานดามา กลั้นน้ำตามิใคร่หยุดสุดระกำ เสียดายนักภักดีเจ้าพี่เอ๋ย ยังชื่นเชยชมชิมไม่อิ่มหนำ มายากเย็นเห็นแต่ผ้าแพรดำ ได้ห่มกรำอยู่กับกายไม่วายตรอม อยู่บ้านกร่ำทำบุญกับบิตุเรศ ถึงเดือนเศษโศกซูบจนรูปผอม ทุกคืนค่ำกำสรดสู้อดออม ประณตน้อมพุทธคุณกรุณา ทั้งถือศีลกินเพลเหมือนเช่นบวช เย็นเย็นสวดศักราชศาสนา พยายามตามกิจด้วยบิดา เป็นฐานานุประเทศอธิบดี จอมกษัตริย์มัสการขนานนาม เจ้าอารามอารัญธรรมรังษี เจริญพรตยศยิ่งมิ่งโมลี กำหนดยี่สิบวษาสถาวร ได้พบเห็นเป็นทำนุอุปถัมภ์ ก็กรวดน้ำนึกคะนึงถึงสมร ให้ไพบูลย์พูนสวัสดิ์พิพัฒน์พร อย่ารู้ร้อนโรคภัยสิ่งไรพาล ถึงชาตินี้มิได้สมอารมณ์คิด ด้วยองค์อิศรารักษ์จะหักหาญ ขอให้น้องครองสัตย์ซึ่งปฏิญาณ ได้พบพานภายหน้าเหมือนอารมณ์ พอควรคู่รู้รักประจักษ์จิต ได้ชื่นชิดชมน้องประคองสม ถึงต่างแดนแสนไกลไพรพนม ให้ลอยลมลงมาแอบแนบอุรา อย่ารู้จักผลักพลิกทั้งหยิกข่วน แขนแต่ล้วนรอยเล็บเจ็บหนักหนา ให้แย้มยิ้มพริ้มพร้อมน้อมวิญญาณ์ แล้วก็อย่าขึ้งตะบึงตะบอน ขอแบ่งบุญคุณศีลถวิลถึง ให้ทราบซึ้งโสตทรวงดวงสมร ถึงอยู่ไกลในป่าพนาดร แต่ใจ

จรจงสวาทไม่คลาดคลา ไปเที่ยวเล่นเห็นดอกไม้แล้วใจอยาก จะใคร่ฝาก ดวงเนตรของเชษฐา ก็จนใจไกลทางต่างสุธา แต่น้ำตานี้แลฟูมละลุมลง เวลาค่ำช้ำใจเข้าไสยาสน์ โอ้อนาถในวนาป่าระหง ยินแต่เสียงลิงค่าง ที่กลางดง วิเวกวงวันเวศวังเวงใจ จักจั่นหวั่นแว่วแจ้วแจ้วเสียง เหมือน สำเนียงวนิดาน้ำตาไหล หนาวน้ำค้างพร่างพรมพนมไพร โอ้เจียนใจพี่จะ ขาดอนาถนึก ได้แนบหมอนอ่อนอุ่นให้ฉุนชื่น ระรวยรื่นรสลำดวนเมื่อ จวนดึก ทั้งหอมแพรดำร่ำยิ่งรำลึก ทรวงสะทึกทุกทุกคืนสะอื้นใจ

๏ จนเดือนเก้าเข้าค่ำยิ่งพรำฝน ทุกตำบลบ้านกร่ำล้วนน้ำไหล ยิ่งง่วงเหงาเศร้าช้ำระกำใจ จนล้มไข้คิดว่ากายจะวายชนม์ ให้เคลิ้มเคลิ้น เป็นปีศาจประหวาดหวั่น อินทรีย์สั่นเศียรพองสยองขน ท่านบิดาหาผู้ที่ รู้มนต์ มาหลายคนเขาก็ว่าต้องอารักษ์ หลงละเมอเพ้อพูดกับผีสาง ที่ เคียงข้างคนผู้ไม่รู้จัก แต่หมอเฒ่าเป่าปัดชะงัดนัก ทั้งเซ่นวักหลายวันค่อย บรรเทา ให้คนทรงลงผีเมื่อพี่เจ็บ ว่าเพราะเก็บดอกไม้ที่ท้ายเขา ไม่งอนง้อ ขอสู่ทำดูเบา ท่านปู่เจ้าคุมแค้นจึงแทนทด ครั้นตาหมอขอโทษก็โปรดให้ ที่จริงใจพี่ก็รู้อยู่ว่าปด แต่ชาวบ้านท่านถือข้างท้าวมด จึงสู้อดนิ่งไว้ในอุรา ทุกเช้าเย็นเห็นแต่หลานที่บ้านกร่ำ ม่วงกับคำกลอยจิตขนิษฐา เห็น เจ็บปวดนวดฟั้นช่วยฝนยา ตามประสาซื่อตรงเป็นวงศ์วาน ครั้นหายเจ็บ เก็บดอกไม้มาให้บ้าง กลับระคางเคืองข้องกันสองหลาน จะว่ากล่าวน้าว โน้มประโลมลาน ไม่สมานสโมสรเหมือนก่อนมา ก็จนจิตคิดเห็นว่าเป็น

เคราะห์ จึงจำเพาะหึงหวงพวงบุปผา ต้องคร่ำครวญรวนอยู่ดูเอกา ก็เลย
ลาบิตุรงค์ทั้งวงศ์วาน ออกจากย่านบ้านกร่ำซ้ำวิโยค กำสรดโศกเศร้า
หมองถึงสองหลาน เมื่อไข้หนักรักษาพยาบาล แต่นั้นนานจะได้มาเห็นหน้า
กัน ครั้นจะมิหนีมาจะลาเล่า จะสร้อยเศร้าโศกาเพียงอาสัญ จึงพากเพียร
เขียนคำเป็นสำคัญ ให้สองขวัญเนตรนางไว้ต่างกาย อย่าเศร้าสร้อยคอยพี่
พอปีหน้า จึงจะมาทำขวัญเหมือนมั่นหมาย ไม่ทิ้งขว้างห่างให้เจ้าได้อาย
จงครองกายแก้วตาอย่าอาวรณ์ โอ้จากหลานบ้านกร่ำระกำจิต ก็เพราะ
คิดถึงแม่หญิงมิ่งสมร สู้ฟูมฝนทนพ้าอุตส่าห์จร เป็นทุกข์ร้อนแรมทางมา
กลางไพร ถึงกรุงศรีอยุธยาขึ้นห้าค่ำ จึงเขียนคำจริงแจ้งแถลงไข ให้
ดวงเนตรเชษฐาด้วยอาลัย จงเห็นใจเถิดที่จิตคิดคำนึง ถึงเจ็บไข้ไม่ตาย
ไม่คลายรัก มีแต่ลักลอบนึกรำลึกถึง ช่วยยิ้มแย้มแช่มชื่นอย่ามืนตึง ให้
เหือดหึงลงเสียบ้างจงฟังคำ พี่อุ้มทุกข์บุกป่ามหาระณพ มาหมายพบ
พูดความกับงามขำ อย่าบิดเบือนเชือนช้าทาระกำ แต่อยู่กรำตรอมกาย
มาหลายเดือน ได้ดูงามตามทางที่นางอื่น ก็หลายหมื่นเหยียบแสนไม่แม้น
เหมือน ไม่มีสู้คู่ควรกระบวนเบือน เหมือนแม่เพื่อนชีพชายจนปลายแดน
พี่จากไปได้แต่รักมาฝากน้อง มากกว่าของอื่นอื่นสักหมื่นแสน พอเป็น
ค่าผ้าห่มที่ชมแทน อย่าเคืองแค้นเลยที่ฉันไม่ทันลา ด้วยเกิดความลามถึง
เพราะหึงหวง คนทั้งปวงเขาคิดริษยา จึงหลีกตัวกลัวบุญคุณบิดา ไปแรม
ป่าปีมชีวันจะบรรลัย แม่อยู่ดีปรีดิ์เปรมเกษมสวัสดิ์ หรือเคืองขัดขุกเข็ญ

เป็นไฉน หรือแสนสุขทุกเวลาประสาใจ สิ้นอาลัยลืมหมายว่าวายวาง หรือพร้อมพรักพักตร์เพื่อนที่เยือนยิ้ม ให้เปรมปริ่มประดิพัทธ์ไม่ขัดขวาง จะปราบปรามห้ามหวงพวงมะปราง ให้จืดจางจำจากกระดากใจ นิราศเรื่องเมืองแกลงแต่งมาฝาก เหมือนขันหมากมิ่งมิตรพิสมัย อย่าหมางหมองข้องขัดตัดอาลัย ให้ชื่นใจเหมือนแต่หลังมั่งเถิดเอย ฯ

ประวัติเมืองแกลง

เมืองแกลงปัจจุบันเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดระยอง ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของประเทศไทย ทิศตะวันตกเฉียงเหนือติดต่อกับอำเภอท่าใหม่ จังหวัดจันทบุรี ทิศตะวันออกเฉียงเหนือติดต่อกับอำเภอเมืองระยอง และทิศตะวันออกติดต่อกับอ่าวไทย ตั้งอยู่ทางใต้จดทะเลในอ่าวไทย เดิมเมืองแกลงมีฐานะเป็นเมืองจัตวา และเป็นหัวเมืองขึ้นของจังหวัดจันทบุรี ขึ้นกับเมืองขลุง ด้วยเหตุที่เมืองจันทบุรีเป็นเมืองโบราณ มีชื่อปรากฏในพงศาวดารมาแต่เมื่อ[illegible] ส่วนเมืองแกลงซึ่งเป็นหัวเมืองขึ้นเมืองหนึ่งของเมืองจันทบุรี ก็น่าจะต้องเป็นเมืองเก่าแก่มีมาช้านานเช่นกัน

เดิมเมืองแกลงตั้งอยู่ที่บ้านแหลมสน ต่อมาย้ายไปอยู่ที่บ้านหนองโพรง ตำบลปากน้ำกระแส แล้วจึงย้ายมาอยู่ที่บ้านทางเกวียน ห่างจากที่ว่าการอำเภอแกลงปัจจุบันประมาณ ๒ กิโลเมตร เหตุที่ย้ายที่ตั้งเมืองบ่อย ๆ ก็คงเป็นตามแบบการปกครองโบราณ เมื่อใครได้เป็นเจ้าเมืองก็ย้ายที่ทำการไปไว้ที่บ้านของตน เรื่องนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายไว้ในหนังสือเรื่องเทศาภิบาล ว่า

"ตามหัวเมืองในสมัยนั้นประหลาดอีกอย่างหนึ่งที่ไม่มีศาลารัฐบาลตั้งประจำสำหรับว่าราชการอย่างทุกวันนี้ เจ้าเมืองตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ไหน ก็ว่าราชการบ้านเมืองที่บ้านของตน เหมือนอย่างเสนาบดีเจ้ากระทรวงใน

ประวัติเมืองแกลง

เมืองแกลงปัจจุบันเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดระยอง ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของประเทศไทย ทิศตะวันตกเฉียงเหนือติดต่อกับอำเภอท่าใหม่ จังหวัดจันทบุรี ทิศตะวันออกเฉียงเหนือติดต่อกับอำเภอเมืองระยอง และทิศตะวันออกติดต่อกับอำเภอบ้านค่าย อาณาเขตทางใต้จดทะเลในอ่าวไทย เดิมเมืองแกลงมีฐานะเป็นเมืองจัตวา และเป็นหัวเมืองขึ้นของจังหวัดจันทบุรีคู่กับเมืองขลุง ด้วยเหตุที่เมืองจันทบุรีเป็นเมืองโบราณ มีชื่อปรากฏในพงศาวดารมาแต่แรกสร้างกรุงศรีอยุธยา จึงอาจสันนิษฐานได้ว่าเมืองแกลงซึ่งเป็นหัวเมืองขึ้นเมืองหนึ่งของเมืองจันทบุรี ก็น่าจะต้องเป็นเมืองเก่าที่มีมาช้านานเช่นกัน

เดิมเมืองแกลงตั้งอยู่ที่บ้านแหลมสน ต่อมาย้ายไปอยู่ที่บ้านหนองโพรง ตำบลปากน้ำกระแส แล้วจึงย้ายมาอยู่ที่บ้านทางเกวียน ห่างจากที่ว่าการอำเภอแกลงปัจจุบันประมาณ ๒ กิโลเมตร เหตุที่ย้ายที่ตั้งเมืองบ่อย ๆ ก็คงเป็นตามแบบการปกครองโบราณ เมื่อใครได้เป็นเจ้าเมืองก็ย้ายที่ทำการไปไว้ที่บ้านของตน เรื่องนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายไว้ในหนังสือเรื่องเทศาภิบาล ว่า

"ตามหัวเมืองในสมัยนั้นประหลาดอีกอย่างหนึ่งที่ไม่มีศาลารัฐบาลตั้งประจำสำหรับว่าราชการอย่างทุกวันนี้ เจ้าเมืองตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ไหน ก็ว่าราชการบ้านเมืองที่บ้านของตน เหมือนอย่างเสนาบดีเจ้ากระทรวงใน

ราชธานีว่าราชการที่บ้านตามประเพณีเดิม บ้านเจ้าเมืองผิดกับบ้านของคนอื่นเพียงที่เรียกกันว่า "จวน" เพราะมีศาลาโถงปลูกไว้นอกรั้วข้างหน้าบ้านหลังหนึ่งเรียกว่า "ศาลากลาง" เป็นที่สำหรับประชุมกรมการเวลามีการงาน เช่น รับท้องตราหรือปรึกษาราชการ เป็นต้น เวลาไม่มีการงานก็ใช้ศาลากลางเป็นศาลชำระความ เห็นได้ว่าศาลากลางก็เป็นเค้าเดียวกับศาลาลูกขุนในราชธานีนั่นเอง.... เจ้าเมืองต้องสร้างจวนและศาลากลางด้วยทุนของตนเอง แม้แต่แผ่นดินซึ่งจะสร้างจวน ถ้ามิได้อยู่ภายในเมืองมีปราการ เช่น เมืองพิษณุโลก เป็นต้น เจ้าเมืองก็ต้องหาซื้อที่ดินเหมือนกับคนทั้งหลาย จวนกับศาลากลางจึงเป็นทรัพย์ส่วนตัวของเจ้าเมือง เมื่อสิ้นตัวเจ้าเมืองก็เป็นมรดกตกทอดแก่ลูกหลาน ใครได้เป็นเจ้าเมืองคนใหม่ถ้ามิได้เป็นผู้รับมรดกของเจ้าเมืองคนเก่า ก็ต้องหาที่สร้างจวนและศาลากลางขึ้นใหม่ตามกำลังที่จะสร้างได้ บางทีก็ย้ายไปสร้างห่างจากเดิมต่างฟากแม่น้ำหรือแม้จนต่างตำบลก็มี จวนเจ้าเมืองไปตั้งอยู่ที่ไหน ก็ย้ายที่ว่าราชการไปอยู่ที่นั่นชั่วสมัยของเจ้าเมืองคนนั้น ตามหัวเมืองจึงไม่มีที่ว่าราชการเมืองตั้งประจำอยู่แห่งใดแห่งหนึ่งเป็นนิจเหมือนอย่างทุกวันนี้"

เมืองแกลงคงจะมีศาลสำหรับพิจารณาตัดสินคดีซึ่งเกิดขึ้นภายในเมือง ต่อมาราวปี พ.ศ. ๒๔๕๐ ทางราชการได้สั่งยุบเมืองแกลงลงเป็นอำเภอ เรียกว่าอำเภอแกลง และย้ายจากบ้านทางเกวียนมาอยู่ในที่ปัจจุบัน ศาลเมืองแกลงจึงพลอยถูกยุบลงด้วย ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ ได้โอนอำเภอเมืองแกลงไปขึ้นกับจังหวัดระยอง โดยมีแจ้งความของกระทรวงมหาดไทย ลงในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเล่มที่ ๒๕ ลงวันที่ ๒๘ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗ หน้า ๕๐๗ ว่า

"ด้วยมีพระบรมราชโองการดรัสเหนือเกล้าสั่งว่า อำเภอเมืองแกลงซึ่งขึ้นเมืองจันทบุรีเวลานี้เป็นท้องที่อยู่ห่างไกลจากเมืองจันทบุรี และเป็นการลำบากที่เจ้าพนักงานเมืองจันทบุรี จะตรวจตราให้ทั่วถึงได้ ทรงพระราชดำริห์ว่าควรจะโอนอำเภอเมืองแกลงไปขึ้นเมืองระยอง เพราะเป็นท้องที่อยู่ใกล้จะเป็นการสะดวกในการบังคับบัญชาแลตรวจตราง่ายยิ่งขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้โอนอำเภอเมืองแกลงไปขึ้นเมืองระยองต่อไป" (แจ้งความมา ณ วันที่ ๒๔ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗)

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๘๑ ได้มีการเปลี่ยนแปลงเขตตำบลในอำเภอเมืองแกลงดังต่อไปนี้ คือ

๑. โอนหมู่บ้านที่ ๑๓—๑๔—๑๕ ตำบลทุ่งควายกิน ไปขึ้นกับตำบลปากน้ำกระแส

๒. โอนหมู่บ้านที่ ๑๑ ตำบลคลองปูน ไปขึ้นตำบลปากน้ำกระแส

๓. โอนหมู่บ้านที่ ๑๓—๑๔—๑๕ ตำบลวังหว้าไปขึ้นตำบลทางเกวียน

ปัจจุบันอำเภอแกลงตั้งที่ว่าการที่ตำบลทางเกวียน อำเภอแกลงมี ๑๓ ตำบล คือ

๑. ทางเกวียน	๘. ทุ่งควายกิน
๒. กระแสบน	๙. เนินฆ้อ
๓. กร่ำ	๑๐. บ้านนา
๔. กองดิน	๑๑. ปากน้ำกระแส
๕. คลองปูน	๑๒. พังราด
๖. ชากโคน	๑๓. วังหว้า
๗. ชากพง	

อำเภอเมืองแกลงเป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ ประชาชนมีอาชีพในการทำนา ทำสวน ทำไร่ จับสัตว์น้ำ สินค้าออกที่สำคัญคือ ไม้ ไต้ ชันน้ำมันยาง กะปิ ปลาแห้ง และพริกไทย ฯลฯ การที่อำเภอเมืองแกลงมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักของคนทั่วไปก็เพราะ มีบุคคลเชื้อสายชาวบ้านกร่ำ อำเภอเมืองแกลงผู้หนึ่งได้เป็นกวีที่มีชื่อเสียงในสมัยรัตนโกสินทร์ ท่านผู้นั้นคือพระสุนทรโวหาร ซึ่งมีชื่อเรียกเป็นสามัญว่าสุนทรภู่ ท่านสุนทรภู่มีบิดาเป็นชาวบ้านกร่ำ มารดาเป็นชาวบ้านอื่น ได้มาอยู่กินเป็นสามีภรรยากันในกรุงเทพ ฯ ต่อมาเมื่อท่านสุนทรภู่มีอายุได้ประมาณ ๒ ขวบ บิดามารดาหย่าร้างกัน บิดากลับไปบวชอยู่ที่บ้านเดิม (เข้าใจว่าที่วัดป่า) มารดาได้สามีใหม่และได้เป็นพระนมของพระราชธิดาในกรมราชวังหลัง ท่านสุนทรภู่ซึ่งติดตามมารดาเข้ามาอยู่ในวัง เมื่อเติบโตขึ้นก็ได้เข้าทำราชการ แต่มีอุปนิสัยชอบในทางกวีนิพนธ์มากกว่าอย่างอื่น ท่านสุนทรภู่ได้เดินทางกลับไปเยี่ยมบิดา และได้แต่งบทกวีนิพนธ์เรื่องแรกของท่านในคราวนี้ คือนิราศเมืองแกลง ซึ่งได้รับนับถือว่าเป็นวรรณคดีเอกเรื่องหนึ่ง ท่านสุนทรภู่ได้กล่าวถึงตอนที่ได้พบบิดาว่า

"ถึงหย่อมย่านบ้านกร่ำพอค่ำพลบ ประสบพบเผ่าพงศ์พวกวงศาขึ้นกระฎีที่สถิตท่านบิดา กลืนน้ำตาก็ไม่ฟังเฝ้าพรั่งพราย ศิโรราบกราบเท้าให้เปล่าจิต รำคาญคิดอาลัยมิใคร่หาย ชะรอยกรรมทำสัตว์ให้พลัดพราย จึงแยกย้ายบิตุราชญาติกา มาพบพ่อท้อใจด้วยไกลแม่ ให้ตั้งแต่เศร้าสร้อยละห้อยหา ชนนีอยู่ศรีอยุธยา บิดามาอ้างว้างอยู่กลางไพร ภูเขาขวาง

ทางกันอรัญเวศ ข้ามประเทศทุ่งท่าชลาไหล เดินกันดารปานปีมจะบรรลัย จึงมาได้เห็นหน้าบิดาตัว....."

ท่านสุนทรภู่เป็นกวีที่มีชีวประวัติน่าสนใจอย่างยิ่ง ท่านมีชีวิตอยู่ถึงสามรัชกาล เคยเป็นกวีที่โปรดปรานจนได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "ขุนสุนทรโวหาร" ในรัชกาลที่ ๒ แต่ถึงรัชกาลที่ ๓ ต้องตกอับ ถูกถอดยศ เร่ร่อน ไม่มีที่อยู่ ต้องหาเลี้ยงชีพด้วยการรับจ้างแต่งบทกลอน ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ท่านสุนทรภู่กลับมีชีวิตรุ่งเรืองขึ้นอีกวาระหนึ่ง ได้โปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งอาลักษณ์ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "พระสุนทรโวหาร" ได้รับราชการต่อมาจนถึงแก่กรรมเมื่ออายุได้ ๗๐ ปี ชีวประวัติละเอียดของท่านสุนทรภู่ มีอยู่ในเรื่องประวัติสุนทรภู่ พระนิพนธ์สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ท่านสุนทรภู่ได้แต่งวรรณคดีที่สำคัญและมีชื่อเสียงไว้รวมทั้งสิ้น ถึง ๒๓ เรื่อง(๑) คือ

๑. นิราศ ๘ เรื่อง คือ นิราศเมืองแกลง นิราศพระบาท นิราศภูเขาทอง นิราศสุพรรณ นิราศวัดเจ้าฟ้า นิราศอิเหนา นิราศพระประธม นิราศเมืองเพชรบุรี

---

(๑) ในเรื่องประวัติสุนทรภู่ พระนิพนธ์ สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวว่า ท่านสุนทรภู่แต่งวรรณคดีรวมทั้งสิ้น ๒๔ เรื่อง รวมนิราศพระแท่นดงรังไว้ด้วย แต่นายธนิต อยู่โพธิ์ อธิบดีกรมศิลปากร ได้ตรวจสอบหลักฐานแล้ว ปรากฏว่า นิราศพระแท่นดงรังนี้ นายมี หมื่นพรหมสมพัตสรเป็นผู้แต่ง ใน พ.ศ. ๒๓๗๙ ดังมีเรื่องอธิบายอยู่ในบันทึกเรื่องผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรัง ของนายธนิต อยู่โพธิ์ พิมพ์ไว้ท้ายประวัติสุนทรภู่

๒. นิทาน ๕ เรื่อง คือ เรื่องโคบุตร พระอภัยมณี พระไชยสุริยา ลักษณาวงศ์ และสิงหไตรภพ

๓. สุภาษิต ๓ เรื่อง คือ สวัสดิรักษา เพลงยาวถวายโอวาท และสุภาษิตสอนหญิง

๔. บทละคอน ๑ เรื่อง คือ เรื่องอภัยนุราช

๕. เสภา ๒ เรื่อง คือ เรื่องขุนช้างขุนแผนตอนกำเนิดพลายงาม และเสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร

๖. บทเห่กล่อม ๔ เรื่อง คือ เห่เรื่องจับระบำ เห่เรื่องกากี เห่เรื่องพระอภัยมณี เห่เรื่องโคบุตร

เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจอนุชนรุ่นหลังให้ระลึกถึงความดีของสุนทรภู่ ทางราชการจึงดำริจะสร้างอนุสาวรีย์ท่านสุนทรภู่ขึ้นไว้ที่ตำบลกร่ำ อำเภอแกลง นี้ โดย ฯพณฯ จอมพล ป. พิบูลสงครามได้ไปวางศิลาฤกษ์ไว้เมื่อวันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ และทางกรมศิลปากรก็ได้เสนอรูปจำลองเรียบร้อยแล้ว แต่เนื่องจากยังขาดเงินค่าใช้จ่ายในการดำเนินงาน การก่อสร้างจึงชะงักอยู่จนบัดนี้

หนังสือที่ใช้ในการค้นคว้าเรียบเรียง

๑. อักขรานุกรมภูมิศาสตร์ฉบับราชบัณฑิตยสถานเล่ม ๑, ๒

๒. จังหวัดระยอง และจังหวัดจันทบุรี ฉบับพิมพ์ในงานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ

๓. ประวัติสุนทรภู่ พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

๔. เสด็จประพาสจันทบุรี พระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๕. ราชกิจจานุเบกษา ประจำปี พ.ศ. ๒๔๕๑ และ พ.ศ. ๒๔๘๑

๖. รายงานกิจการประจำปีของจังหวัดระยอง พ.ศ. ๒๕๐๕

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY
หอสมุดแห่งชาติ
สาขาจังหวัดชลบุรี